

Szemle

SZÜCS JENŐ

„Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése (Tézisek és vita)

Az MTA Történettudományi Intézete I. magyar osztálya és a „Magyarország története” I. kötetének szerkesztősége — meghívottak részvételével — 1970. október 5-én megvitatta Szücs Jenő fenti című kéziratát (4501.), amelynek tézisekre redukált vázlata itt következik.

I.

Az értekezés szerkezetileg első fejezete egy készülő nagyobb monográfiának (*Nemzeti tudat és patriotizmus a középkorban. Tanulmány a politikai gondolkodás és közösségtudat történetéhez*), tárgyi szempontból azonban relatíve önállósult mellék-hajtása: kísérlet e témakör prehistorikumának megragadására. E szerkezeti és tematikai kapcsolat nem valami egyirányú, mintegy lineáris összefüggésre utal az értekezés tárgya és a tágabb — tulajdonképpeni — témakör közt. A „gentilis” etnikai tudat, mint meghatározott etnoszociológiai struktúra eszmei vetülete, adott feltételek közt történeti előzménye, de egyszersmind minőségét és szerkezetét tekintve fogalmi ellentéte annak az eszmei tartalomnak, ami a középkorban „nemzeti” tudatnak minősül. A tárgykör elkülönített vizsgálatát historiográfiai előzmények, fogalmi és metodikai megfontolások, valamint általános történeti szempontok együttesen indokolják.

1. Milyen értelemben jogosult bármilyen jelenségekört „nemzeti” jelzővel minősíteni (pl. „nemzeti tudatról” beszélni) a középkorban? Egyike ez ama kérdéseknek, amelyekre nézve az egyetemes történetírás válaszai a legvégletesebb módon megoszlanak, mióta a modern nemzet és a tudományos történetírás — egymással genetikus kapcsolatban — megszületett, s egyidejűleg kialakult a „nemzeti történelem” sajátosan új, de sokféleképpen értelmezett szemléleti kerete. A közös nevezők hiányának gyökere szemléleti és fogalmi (következőképpen terminológiai) téren ugyanoda nyúlik vissza, ahol az újkori nemzetelméletek végletes megoszlása esetében. Miben rejlik a „nemzet” lényege? Azokban a sajátosan új társadalmi, politikai, kulturális, intellektuális stb. viszonylatokban, amelyeknek összességét maga e szó a XVIII—XIX. század fordulója óta elsődlegesen jelöli, vagy a középkorig visszanyúló ősi történeti tartalmakban, amelyek az újkori integráció előzményeit — mintegy történeti nyersanyagát — képezik? A nemzeti teóriában a XVIII. századi kezdetek óta két tendencia, mondhatni két gondolati modell küzd egymással aszerint, hogy a modern nemzet és előzményei vonatkozásában a fenomenológiai ellentét vagy a történeti összefüggés nyer hangsúlyt, vagy éppenséggel abszolutizálódik, ahogy ez első megjelenési formájában egyrészt a felvilágosodott racionalizmus nyomdokain a francia forradalom-

ban, másrészt a felvilágosodás német romantikus áramlatának hatására megfogalmazódott. (Az előbbi koncepcióban a „nemzet” a szuverenitáshoz jutott népnek a *volonté générale*ből levezetett újszerű társulása, az utóbbi szerint a *Volksgesist*ben gyökerező ősi organizmus.) Ez az ellentét, amely az érvek és motívumok változékonysága ellenére is végigkíséri a XIX—XX. századinemzeti teóriáknak mind „objektivistá”, mind „szubjektivistá” megközelítési irányzatait, a történetírásban is exponálódott már a múlt század nagyjainál. Immanens principiuma-e az európai történelemnek a nemzeti faktor, mióta a Karoling-egység bomlásával a IX. században a „nemzeti érzés (tudat)” felébredt (így pl. L. Ranke, A. Thierry), vagy pedig (mint pl. már Fustel de Coulanges hangoztatta) e kategóriáknak csak századok múltán van helyük a történelemben? A nézetek végletes megosztottsága azóta sem enyhült lényegesen, hogy e probléma a századforduló után forrásszerű kutatások összefüggő sorának tárgyává vált. A válaszok egyik jellegzetes típusa szerint nemzetekről (nemzeti tudatról stb.) minden korlátozás nélkül azóta jogosult beszélni, mióta egyáltalán a modern nemzetek távoli történeti előzményei a IX—X. században forrásszerűen kimutathatók, ahogy e nézet az első kísérletekről (pl. Fr. G. Schultheiss, 1893) modern feldolgozásokig (G. G. Coulton, 1935; P. Kirn, 1942; K. G. Hugelmann, 1955) követhető. Ami a kérdéses tudattartalmak minőségét illeti, eszerint a nemzeti érzés, patriotizmus „az idők folyamán tulajdonképpen csak valamivel élesebb körvonalakat nyertek, semmi többet. Maradtak, amik mindig is voltak: az emberi együttélés kezdetleges ösztönei” (J. Huizinga, 1942); ami pedig a fogalomhasználatot illeti: a középkor és újkor népfogalma közti különbség „nem jogosít fel, hogy a XVIII—XIX. sz. önmagában is problematikussá vált nemzeti tudatát mint »tulajdonképpenit«, korábbi korok analóg jelenségformáit ezzel szemben mint »előzményeket« fogjuk fel” (E. Zöllner, 1950); a „nacionalizmus” olyan tág fogalom, mely minden disztinkció nélkül „a maga nyers határai közt” használható (G. G. Coulton, 1935). Míg e nézet szemléleti alapja, hogy a modern nemzetet történeti előzményeivel lényegi, belső azonosság rokonítja, ugyancsak múlt századi kezdetekig (pl. Fr. J. Neumann, 1888) nyúlik vissza a történeti és fogalmi elemzés igénye, amely éppen ellenkezőleg, a lényegi különbséget hangsúlyozza a modern nemzet és korábbi („pre-nacionális”) jelenségek közt, még ha ezekben így vagy úgy analógiák mutatkoznak is, vagy a modern nemzeti fejlődés távoli előzményeinek tekinthetők. Ide tartozik mind a modern nyugati, főként amerikai nacionalizmus-kutatás fő iránya (pl. C. J. Hayes, 1931, 1960; H. Kohn, 1944; L. Snyder 1954; B. Shafer 1955; E. Kedourie 1961), mind a szovjet történetírás álláspontja (vö. N. M. Druzsinin — L. V. Cserepnin, 1958, ld. továbbá a Voproszi Isztorii hasábjain folytatott elméleti vitát, 1966—67), noha a metodikai alapokban és a részleteket illetően jelentősek az eltérések. Végül létezik egy harmadik típusú válasz, melynek történetfilozófiai kiindulópontja értelmében a „nemzet” történetfeletti kategória: a történelmi folyamat „nacionális” és „szupranacionális” korok váltakozásában áll; létezett tehát pl. egy zsidó, hellén, római stb. nacionalizmus, míg az európai nacionalizmus a Rómát megdöntő germánokkal veszi a kezdetét, — ahogy e tétel („Wiedereintritt des nationalen Prinzips in die Weltgeschichte”) ugyancsak a múlt század vége óta (A. Dove, 1891) az újabb irodalomig (pl. A. Baron, 1946) végig követhető.

2. Az egységes fogalmi nyelv hiánya nyilvánvaló történetelméleti és metodológiai ellentétekből fakad, de nem tagadható a problémában rejlő immanensen terminológiai természetű nehézség sem. Ha azt tekintjük, hogy modern kategóriarendszerünkben a „nemzet” fogalma (függetlenül a szó etimológiájától és változó

történelmi jelentéstartalmaitól) elsődlegesen olyan tartalmi jegyek és képzetek összességét öleli fel, amelyek együttesen csak a XVIII. — XIX. sz. fordulója óta léteznek az európai történelemben, e fogalom transzponálása távoli korok és struktúrák jelenségeire kétségtelenül félrevezető. A modern nemzetek sok évszázados előzményekből nőttek ugyan ki, de nem a történelmi előzmények és előfeltételek egyszerű folytatása, mintegy összegezése és kiteljesítése, hanem egyszersmind azok meghaladása révén, mint a történelem sajátosan újszerű képletei. A XVIII—XIX. század fordulója nemcsak annyiban jelenti valami újnak a kezdetét, hogy korábbi — fejlődési régiók szerint típusosan más-más ismérvekkel mérhető, következőképpen egységes formulába nem foglalható — integrációs folyamatok a polgári átalakulás hatására felgyorsultak, magasabb szintű és zártabb formákat hoztak létre, hanem annyiban is, hogy az ezután „nemzetnek” nevezett entitás meghatározott standardizált értékek hordozója (egyidejűleg, mint eszenc: összegezítője) lett, s mint ilyen a társadalmi, politikai, kulturális szféra alapvető (tényleges vagy óhajtott) elrendezési keretévé, következőképpen a csoportlojalitás lényeges (legfőbb, vagy legalábbis egyik domináns) tárgyává vált. A „nemzeti társadalom” koncepciója csakúgy, mint a nemzeti szuverenitás teóriája, a nemzeti kultúra fogalma vagy a nemzethez való hűség követelménye elválaszthatatlan az újkori polgári átalakulástól, és sok egyéb mellett nélkülözhetetlen alkatelemei egy tudattartalomnak, amelyet ma nemzeti tudatnak nevezünk, s amely a XVIII. század előtt — ebben az értelemben — nem létezett. Mindazonáltal a modern nemzeteknek megvannak a maguk történelmi előzményei: sok évszázados (noha nem egyenletes) folyamatok és a középkor óta formálódó (noha a modernnel nem azonos) integrációs képletek, mely utóbbiak forrásszerű neve már a középkor óta gyakran (ha nem is eleve, nem is következetesen és nem is kizárólag ezeké) „nemzet” volt, legtöbb európai nyelvben a latin *natio* származéka (*nation*, *nazione* stb.) vagy archaikus megfelelője, mint éppen a magyar *nemzet* esetében. Viszonylag korai idők óta jelentkezik egy tudattartalom is, amely e folyamatokat tükrözi és e formálódó képletekhez kötődik, noha minőségét tekintve határozottan különbözik a moderntől, s még a régibb századokban is többféle változatot mutat. Hogyan minősítsük, nevezzük meg egyáltalán e jelenségesoportokat? Mint adottságot kell tudomásul vennünk azt a tényt, hogy fogalomrendszerünk újkori átalakulása e téren nem volt sem elég radikális, sem következetes, nem alakított ki tehát terminológiailag is adekvát megoldást ama sajátos kettősség kifejezésére, amely a modern nemzet és történelmi előzményei viszonylatában — mint fentebb jeleztük — a történelmi kapcsolat és fenomenológiai ellentét formájában mutatkozik: minden előzmény, maga a történelmi folyamat („nemzeti történelem”) a „nemzeti” kategóriája alatt került szoros fogalmi egységbe. Figyelemreméltó a legújabb szovjet és amerikai kutatásnak az a törekvése, amely a „nemzet” (*nation*, *nacija*) kategóriáját lehetőleg az újkorra korlátozva, a középkor óta formálódó történelmi képletet „nemzetiségnek” (*nationality*, *narodnoszty*) nevezi, e disztinkció azonban nem minden összefüggésben érvényesíthető. Ha például valamiképpen közös fogalmi keretbe akarjuk foglalni azokat a jelenségeket és tendenciákat, amelyek a *regnum Francorum* fogalma mögött a keresztes univerzalizmussal és a hűbéri partikularizmussal (általában e fogalom korábbi valóság tartalmával) szemben mintegy 1300 körül érvényre jutnak, a „nemzetiség” kategóriája irreleváns, viszont a „nemzeti” (állam, monarchia) megjelölés elkerülhetetlen, noha nyilvánvaló, hogy egészen másról van szó, mint amit e fogalom a XIX. sz. óta tartalmaz, bizonyos értelemben tehát kutatástechnikai segédfogalommal élünk.

Azt is mondhatnók: a „nemzeti” kategóriájának alkalmazása a középkor viszonyai közt kényszerű, de kategóriarendszerünk elégtelensége miatt kikerülhetetlen fogalmi kompromisszum, amennyiben adott összefüggésekben, vagy éppen kontrasztok kifejezésre juttatásában egy bizonyos, határozottan elkülönülő jelenségcsoportot akarunk megnevezni, amely távol esik ugyan e kategória modern tartalmától, de lényeges fogalmi jegyek alapján már mégis rokonítható azzal. A kompromisszum akkor jogosult, ha világos, hogy bizonyos értelemben technikai segédfogalomról van szó, s annyiban jogosult, minél kisebb a kompromisszum mértéke. Ez áll a „nemzeti tudat” kérdésre is. Ha e fogalmat, végképp elvonatkoztatva történeti kontextusától, oly mértékben kitérítjük, hogy bármilyen korszak valamilyen értelemben analógnak tűnő jelenségei beleférnek, elveszti minden tudományos értékét és tartalmát. A „nemzetiség” tudata, mint a szocio-pszichikai „Mi”-tudat egy fajtája, kezdetleges elemeiben és bizonyos szociális szinteken csakugyan viszonylag igen régi (az európai történelemben a IX—XI. század óta kimutatható) jelenség, anélkül azonban, hogy ennek a politikai, társadalmi, kulturális, intellektuális szférában, a csoportlojalitást számottevően meghatározó szerepe lett volna, — ami éppen a „nemzeti tudat” fogalmi tartalmának alapvető belső szerkezeti jellegzetessége. Ilyen összefüggésben az európai középkor történetében mintegy 1300 körül mutatkoznak egyfajta sajátos fordulat jelei, amennyiben a „nemzet” (éspedig a *natio Francorum* vagy *Anglorum* éppúgy, mint pl. a *natio Hungarorum*) meghatározott koncepció, politikai és társadalmi elmélet, s egyidejűleg bizonyos politikai és társadalmi törekvések, öntudat, lojalitás tárgyává válik. Ez a későközépkorban kifejlődő tudattartalom nem független a „nemzetiségi” csoporttudat már korábban is meglévő formájától, egészében azonban valami több és más; benne közvetlenül a politikai gondolkodás, a társadalom- és történetiszemlélet 1200—1300 közt elkezdődő átalakulása, laicizálódása és szekularizációja, mélyebben olyan társadalmi, politikai, kulturális és intellektuális metamorfózisok tükröződnek, amelyek nyomán az eszmei struktúrában a „politikai társadalom” (*civilis societas*) újszerű koncepciója (*communitas, universitas, universitas* ill. *corpus regni*) és a politikai lojalitás (*fidelitas*) kategóriája egyfajta sajátos fúzióra lép a nemzetiség (*natio*) mibenlétére, történeti eredetére, presztizsére, erényeire (*origo, historia et gesta, honor et gloria, virtus nationis* ill. *gentis*), sőt kiválasztottságára, „funkciójára” vonatkozó képzetegyüttessel. Minthogy e fúzió eszmei szerkezete, minden specifikusan középkorias, rendi tartalma ellenére, sok tekintetben belsőleg analóg azzal, amely századok múlva a polgári átalakulás nyomán fog létrejönni (egyidejűleg megtagadva és egy magasabb fokon kiteljesítve a nemzetiség e korábbi fúzióját a társadalmi és politikai szférával), jogosult e jelenségekört a jelzett értelemben a „nemzeti tudat” kategóriája alá vonni. E történeti cezura és fogalmi disztinkció részleteire nézve a modern kutatás számos alapvető tény, összefüggést és szempontot tárt fel mind a fogalomtörténet (F. W. Müller, 1947; K. F. Werner 1965; W. Conze, 1964; B. Guenée 1964) és politikai eszmetörténet (F. Strayer 1940, 1939; E. Kantorowicz 1951, 1957; G. Post 1953, 1964 stb.), mind a középkort is érdemben figyelembe részesítő nacionalizmus-kutatás keretében (F. Hertz, 1944; H. Kohn, 1944; B. Shafer 1955 stb.).

3. Ha ily módon a középkori „nemzeti” tudat kérdése egyértelműen a kései középkor problémája és a politikai eszmetörténet tárgya is, melyben társadalom- és eszmetörténeti vonatkozásban elsődlegesen az európai történelem kölcsönhatásai és „szinkronikus” jellege jut kifejezésre, e kérdéskörnek is megvan a maga előtörténete: ama „nemzetiségek” kialakulása, amelyek mintegy

történeti nyersanyagát képezték magának a jelenségnek, s e folyamat tudati vetülete. E vonatkozásban azonban sajátos „aszinkronikus” viszony mutatkozik a kialakuló európai történelem idősebb és a fiatalabb régiója közt. Európa mediterrán és nyugati felén, amely genezisében még közvetlenül vagy közvetve az antikvitással érintkezett, az eredeti népkerekek, prefeudális-barbár jellegű (germán) etnoszociológiai képletek a korai középkor folyamán (VI—IX. sz.) jórészt éppúgy felbomlottak, ahogy eltűntek a „rómaiak” is, s a kölesönös elvegyülés és egyidejűleg szűkebb territoriális keretek közti dezintegráció bonyolult folyamatai után (részben ezzel párhuzamosan) a középkor derekán, a IX—X. században vette kezdetét ama nagyobb politikai vagy nyelvi-kulturális integrációs képletek — „nemzetiségek” — kialakulása, amelyeket hovatovább maga a kor *gens* vagy *natio* néven nevezett. Nyugat-Európa nemzetiségi szerkezete a korai középkori barbár etnikai képletek, *gentes et nationes* (nyugati és keleti gótok, száli és ripuári frankok, langobárdok stb. stb.) felbomlása nyomán és a java-középkor ugyanígy nevezett territoriális képletei, „nationalitás provinciales” (aquitánok, burgundiaiak, champagneiak, flandriaiak, svábok, bajorok, szászok stb. stb.) sok évszázados integrációja révén épült fel, hogy a folyamat valójában csak az újkor századaiban teljesedjék ki. E nemzetiségek (franciák, spanyolok, olaszok, németek, angolok) *sui generis* a kialakult feudalizmus produktumai. Ezzel szemben abban a keleti és északi régióban, amely csak a IX—X. század után kapcsolódott be a feudális-keresztény Európa szerkezetébe, a középkorban *gens* vagy *natio* néven nevezett integrációs keretek, nemzetiségek (csehek, lengyelek, magyarok stb., valamint dánok, svédek, norvégek) archaikusabb („organikusabb”) képletekből, egy korábbi, prefeudális-barbár struktúra etnikai képződményeiből nőttek ki, s még ha összetételük jelentősen át is alakult, itt nem mutatkozik az a teljes diszkontinuitás, mint a hosszabb és mélyebben tagolt fejlődésű idősebb régióban. Amennyiben e népek esetében az archaikus etnikai összefüggést tükröző egyfajta szociológiai „Mi”-tudat megléte az ezredfordulót megelőzően igazolható, szükségképpen felmerül a kérdés: mi a történeti és fogalmi viszony e tudattartalom és ama jelenség közt, amely a középkor folyamán mint „nemzeti” tudat jelenik meg?

4. A „régii barbárok”, azaz a Rómát megdöntő és örökébe lépő germán népek csoporttudata és eszmevilága vonatkozásában az újabb kutatás számottevő eredményeket hozott, határozottan elvetve a „nemzeti” kategóriájának fentebb jelzett anakronisztikus ide vonását. E korai középkorban jelentkező tudattartalom meghatározott és régibb keletű etnoszociológiai struktúra eszmei vetülete, amelyben a germán népvándorlások folyamán létrejött, számos törzsi elemet integráló nagyobb népalakulatok („Großstämme”, „Völkerschaften”, *gentes*) barbár-prefeudális jellegű politikai és szociális szervezete, eszmevilága sajátos összefüggésben jelentkezik e népképletek etnikai jellegének kialakulásával. Éppen e sokrétű összefüggések alapján jogosult az etnoszociológiai „Mi”-tudat specifikus történeti-tipológiai formájáról („gentilizmus”) beszélni, amely bizonyos értelemben mint politikai tudatforma („társadalmi és politikai kategóriák önmagába zárt, következetes rendszere”) játszott szerepet a kialakuló Európa V—VIII. századi történetében. E problémakör több részletfeldolgozás után (E. Zöllner, 1950; E. Sestan, 1952; H. Löwe, 1951; H. Beumann, 1956; E. Ewig, 1956 stb.) legutóbb R. Wenskus (1961) monográfiájában nyert szintézist, s bizonyos vonatkozásban, az etnikai csoportok történeti tipológiája kapcsán, a szovjet történetírás figyelmét is felkeltette (L. P. Lasuk, 1967). Mint jeleztük, e „gentilis” struktúrák és a középkor „nemzetiségei” (s később kialakuló sajátos

„nemzeti” faktora) közé a nyugat-európai történeti fejlődés éles és félreérthetetlen cezurát vont; nem így az „újabb” barbárok esetében, ahol egy gyorsabb és összevontabb, jellegében tagolatlanabb fejlődés bizonyos kontinuitást mutat archaikus etnikus keretek és feudalizmus-kori nemzetiségek közt. Kérdés, hogy ez előbbieket nem állíthatók-e párhuzamba a korai középkori európai történelem „gentilis” struktúráival, annál is inkább, amennyire egyre nyilvánvalóbb, hogy a nyugati történetírásban hagyományosan „germán” jelzővel minősített társadalomtörténeti, politikai vagy akár etnogenetikai jellegzetességek egy sokkal tágabb értelmű (szláv, sőt törökös társadalmakra is érvényes) barbár társadalomszerkezet sajátjai.

5. E kérdéseket kelet- és észak-európai vonatkozásban ebben az összefüggésben a történetírás eddig nem tette fel. Hogy a középkori „nemzetiségi” csoporttudatnak bizonyos archaikus elemeivel számolni lehet, mind skandináv (H. Koht, 1947), mind pl. cseh (Fr. Graus, 1966) vonatkozásban szóba került, minthogy azonban a kérdésfeltevés nem párosult az eszmei jelenségek belső szerkezetének elemzésével, a társadalomtörténeti összefüggések és fogalmi problémák megfajtái kísérletével, a jelenségek az „előzmények” tág és bizonytalan kategóriájába vonódtak össze. A magyar etnogenezis csoporttudati vetületének problémája sem merült fel, mint önálló témakör, sem a történeti irodalomban, sem a történeti néprajzban, noha némely vonatkozásokban — a szintetizálás igénye nélkül — lényeges ide vágó részeredmények születtek. A kérdésre bizonyos aspektusból és átfogó igénnyel egyedül Deér J. kísérelt meg forrásszerű és kritikai választ adni (1934, 1936, 1938). Eszerint a honfoglaló magyarság esetében „immanens közösségérzéssel” és csoporttudattal nem lehet számolni, mert az etnikailag heterogén társadalmat csak Árpád fejedelem szervezte „néppé”, ez pedig összetartozását csakis a dinasztia révén érzékelte. E válasz meghatározott teóriát, egy sajátos keleti nomád népszemlélet létezését volt hivatva alátámasztani, amely a társadalmi és politikai szervezet „felülrétegzett”, autokratikus és despotikus jellegével együtt még a XIII. századig a magyar történelem „keleti-nomád” („pogány”) komponensét képezte volna az alattvalók „társadalmasodásában” megnyilvánuló „nyugati-keresztény” komponenssel szemben. Noha Deér vitathatatlán érdeme, hogy magát a kérdést nemcsak érdemben felvetette, hanem arra bizonyos szinten forrásszerű választ is igyekezett adni, tendenciozitása eleve kritikára készített, s arra, hogy a kérdéskört szélesebb forrásbázison, komplexebb módszerekkel és egyetemes történeti keretbe állítva vegyük vizsgálat alá.

II.

A vizsgálódás előfeltétele, hogy bármennyire is a vázolt tágabb kontextusban merült fel maga a probléma, egyelőre nyitva kell hagynunk a „gentilis” etnikai tudat és a középkori „nemzeti” öntudat összefüggésének — történeti és morfológiai értelemben kapcsolatának vagy ellentétének — kérdését. (Erre nézve a monográfia további két fejezete hivatott választ adni.) Le kell mondanunk továbbá elmunkálatok és részletkutatások hiányában arról, hogy akár magát a „gentilizmus” kérdését Európa egész fiatalabb régiójában (a szláv és skandináv korai történelem vonatkozásában) vizsgáljuk. Ebben az összefüggésben kérdésfelvetésünk munkahipotézis marad, ahogy a válasz az ezredforduló előtti magyar történetre nézve is szükségképpen sok tekintetben hipotetikus

értékű lesz. Egyáltalán milyen metodikai alapokon közelíthető meg az eszmetörténetnek ez az „archcológiai” rétege?

1. Ha csak a magyar történelem aspektusából tekintjük a kérdést, kiindulópontként az a sajátos ellentét szolgál, amely magában a korai magyarországi latin írásbeliségben (XI—XIII. sz.) többé-kevésbé burkoltan jelen van. E szövegek (legendák, krónikák ill. gesták, dekrétumok, oklevelek) az egyetemes keresztény kultúra, feudális eszmevilág oldalhajtásai, bennük elsődlegesen természetesen a kor kategóriáiban elrendezett és eszmei igényeihez közelített egykorú valóság tükröződik, összefüggéseik a közel egykorú nyugat-európai szövegekkel nyilvánvalóak; másfelől viszont, helytel közlél és alárendelten (olykor csak közvetve rekonstruálható módon) feltűnnek bennük olyan elemek, motívumok, fogalmak, amelyek e gondolati struktúrától idegenek: kétségtelenül egy archaikusabb eszmevilág és fogalomrendszer maradványai, olykor szinte felismerhetetlenül eltorzult töredékei. Ez vonatkozik egyebek közt a „nép” fogalmára és az azzal összefüggő képzeletvilág elemeire is. Az elemek szétválasztása és értelmezése természetesen egyedül csak az írott forrásokból lehetetlen. A forráskritika és filológia e téren elsősorban a nyelvtörténet, régészet és történeti néprajz támpontjaitól ill. analógiáitól kaphat segítséget, s az általános őstörténet újított koordinációi lehetőségeket. Amennyiben a rekonstrukció által kiegészített töredékek belső kényszerítő logikája meghatározott szerves összefüggésekre, egy archaikus fogalomkincs és eszmei-gondolati modellrendszer egykori meglétére utal, amely társadalomtörténeti kapcsolatok és egyetemes történeti párhuzamok alapján egy egybeült is megfigyelt „gentilis” struktúra alkateleme, feltártuk azt, ami a megismerés határai közt egyáltalán lehetséges. Mindez persze eleve azt jelenti, hogy a dolog természetéből következően a kérdés nem szemléllhető csak a magyar történelem aspektusából. Vagy más szóval: akár innen tekintve is, mind metodikai, mind történeti szempontok megkövetelik, hogy vizsgálatunk kereteit aránylag szélesre szabjuk, egyfelől tehát kitágítsuk az európai történelem kezdeteiig (a Róma örökébe lépő germán *gentes* problémaköréig), másfelől az euráziai stepperégió viszonyaiig (a magyar etnogenezis történeti háttéréig). Kérdésfeltevésünk értelmében ez a témakör kettős — nyugati és keleti — háttere, amely időben nagyjából ugyanazt a félévezredet (V—IX. század) fedi.

2. A nyugati háttér, a germán népképződés tudati vetülete és a korai középkori nyugat-európai fejlődés kritikai áttekintését két szempont indokolja. Egyrészt ez az a történeti közeg, amelyből magát a „gentilizmus” fogalmát és tipológiai modelljét a kutatás elvonta, anélkül azonban, hogy akár általánosításra törekedett volna, akár elhelyezte volna azt a korai középkor tudatvilágának átalakulásában. A kutatási eredményekből kiindulva főként e kérdések várnak válaszra: valóban azonos-e a „gentilis” tudat magával a barbár politikai gondolkodással? Csakugyan olyan zárt kategóriarendszerről van-e szó, amely áthatotta, mintegy „strukturális elvévé” vált volna a korai középkor képzeletvilágának? Vagy fordítva: az etnoszociológiai struktúra bomlásával egyidejűleg a VI—VIII. század a „gentilizmus” bomlásának, a specifikusan középkori formák kialakulásának korszaka? Mindez abból a másik szempontból is fontos, amely már közvetlenül a téma magyar történeti aspektusából merül fel. A korai magyarországi latin írásbeliség szövegei gyakran korábbi (VII—IX. századi) nyugat-európai forrásokra mennek vissza, értelmezésük tehát a fogalmak és eszmei struktúra európai átalakulásának ismerete nélkül lehetetlen.

3. Hogy mennyiben alkalmazható e nyugati történeti háttérből elvont modell a keleti háttér viszonyaira (pl. a kelet-európai stepperégióban lezajló

magyar etnogenezisre), az jórészt attól függ, hogy a megkülönböztető, járulékos és specifikus jegyeken túl felismerhetők-e bizonyos lényeges társadalomszerkezeti, politikai szervezeti és etnogenetikai jellegzetességek, amelyek e távoli — sem közvetlen történeti, sem etnológiai kapcsolatban nem álló — barbár-prefeudális etnoszociológiai struktúrák „közös nevezőit” képezik. E felismerést megkönnyíti, ha megszabadulunk bizonyos előítéletektől és téves konzekvenciáktól, amelyek a magyar őstörténeti képet a „keleti nomád” jelleg abszolutizálása, sőt mitizálása irányában eltorzították. Mindez azt kívánja meg, hogy tágabban véve a magyar őstörténet utolsó fázisának (V—IX. sz.) az irodalomban kialakult egész „koordinátarendszerét” is figyelembe részesítjük, minthogy közelebbi témánk vonatkozásában a kikövetkeztethető adatok, támpontok összefüggését is e rendszer határozza meg. A historiográfiai előzmények teszik érthetővé, hogy a kifejtés bizonyos értelemben Deér J. tételeinek kritikai vizsgálata és cáfolata szerint tagolódik.

4. Ami a megismerés lehetőségeit és módszerét illeti, a feltételek a korai magyar történet esetében legfeljebb mennyiségi, de nem minőségi értelemben különböznek azoktól, amelyek a „gentilizmus” rekonstrukciója terén a germán viszonyokra nézve adva vannak. Noha egykorú írott források, megfigyelések a szomszédos magaskultúrákból (ez esetben Bizánc és az Iszlám világából) lényegesen gyérebbek, mint Róma és a barbárok viszonylatában volt, egyéb források megegyeznek: archaikus gondolati mechanizmusok, fogalmi keretek és etnológiai anyag töredékes nyomai a korai feudális-keresztény írásbeliségben és magában a nyelvben, a régészet ide vonható támpontjai, valamint etnológiai párhuzamok mind információs értékkel bírnak, amennyiben az elemek külön-külön megbízható kritikai vizsgálaton estek át és összességükben egymással belső összefüggést mutatnak, amely egyébként szervesen illeszkedik a tágabb történeti keretek közé. Olyan rekonstrukciós kísérletről van tehát szó, amelynek kellékei nem az egykori valóság töredékes tényei, hanem e valóság eszmei tükrözésének töredékes részelemei; a helyreállítás tárgya pedig elsősorban nem az objektív valóság, hanem az azt tükröző egykori ideológiai szerkezet bizonyos szempontú összefüggései: képzetek, fogalmak és eszmei motívumok egyfajta modellrendszere, amelyben a társadalmi tudat a „nép” mibenlétét felfogta. E rekonstrukció természetesen hipotetikus értékű, de nem nagyobb mértékben, mint amennyire bármilyen az „őstörténetbe” (pontosabban: az írásbeliség előtti korszakba) visszanyúló vizsgálódás; az eredménytől pedig nem várható több, mint a jelzett modellrendszer egykori meglétének igazolása, anélkül, hogy számos további részletkérdésre akár hipotetikus értékű választ tudnánk adni. Az eszmétörténeti szempontú, jelentős mértékben a fogalomtörténet keretei közt mozgó, módszerében komplex jellegű (a történeti vizsgálatot a filológia, nyelvészet, néprajz és régészet eredményeivel ill. metódusaival kiegészített) elemzés végeredményben kiindulópontot, sok tekintetben munkahipotézist hivatott adni ahhoz, hogy a közösségi tudatformák ezredforduló utáni alakulását nyomon kövessük. A magyarság nem a vákuumból lépett be Európába. Ez áll a társadalmi tudat kategóriáira is. Részben e kategóriák felbomlasztása és megsemmisítése, részben transzformációja révén, de semmiképpen nem tőlük függetlenül épült ki az ezredforduló után az a feudális-keresztény eszmei struktúra, amelynek egyik sajátos kiágazásaként bontakozik ki századok múltán a középkor „nemzeti” faktora.

III.

A vázolt kérdésfeltevésnek és módszernek megfelelően az értekezés három részre tagolódik. Az első az itt fentebb jelzett értelemben magát a kérdésfeltevést és a probléma történeti kereteit vázolja. A második rész a germán „gentilizmus” mibenlétét, kialakulását és bomlását (a kérdés nyugati háttérét) tekinti át, a harmadik a honfoglaló magyarság „gentilis” etnikai tudatának (a kérdés keleti háttérének) összetevőit elemzi. A nyugati háttér vonatkozásában a főbb következtetések alfejezetek szerint tagolt rövid foglalata:

1. A hanyatló Róma és a barbár világ feszültsége egyebek közt kétféle egymástól idegen politikai kategóriarendszer és közösségi csoporttudat ellentétében is kifejezésre jutott, ahogy ez a későantik forrásokban, s magának a „nép” fogalmi mibenlétének megragadásában plasztikusan tükröződik. A *populus Romanus* a római felfogásban nem valami „organikus” természeti vagy történeti képződmény (nem olyasmi, amit ma akár etnikumnak, akár nemzetiségnek minősíthetnénk), hanem maga a „politikai társadalom”, amelynek kohézív tényezői egyedül jogi, társadalmi, politikai és kulturális ismérvek voltak. Maga e kategória a tartalmát kitöltő képzetekkel (és fikciókkal) együtt az antik államfelfogás és társadalomszemlélet kifejezője, a császárkorban egy jellegzetes „koz-mopolita” politikai szemlélet fogalmi koncentrátuma. A korai kereszténységnek a nyelvi, tradicionális, népi kötelékeket ignoráló univerzalizmusa, maga a *populus Christianus* fogalma lényegileg e szemléletnek spirituális változata. A római felfogásban a „természetes” hovatarozás nem politikai kötelék és nem tágabb népi keret, amit éppen a *natio, gens* fogalmi tartalma mutat. Ha a római szemlélet a barbárok csoportkötelékeit, törzsi vagy nagyobb népképződményeit mégis e fogalmak alá foglalta (*nationes et gentes*), ezáltal éppen a kontrasztot juttatta kifejezésre. E felfogás értelmében a barbár társadalmak egysége nem a társadalmi, jogi, állami, kulturális értékekben, a *res publica* meghatározóiban, hanem az eredet (*origo*) közösségében és egyéb, mintegy „természetinek” vélt sajátóságokban, a nyelvi és tradícióegységben (*lingua et mores*) állt, — ami már önmagában is a „barbárság” fogalmát fejezte ki, noha a *gens* fogalmában (a pusztán „etnográfiai” létezését kifejező *natio*val szemben) benne rejlett egyfajta politikai-jogi szervezethez képzete is. E gondolati modell nem idegen magától a barbár népfogalomtól, noha az értékelés megfordított. A gót *thiuda*, frank *theod* stb. (ógerm. **theudo*) egyszerre fejezi ki az „egyazon eredetű sokaság (vérközösség)” és a „politikailag szervezett nép” képzeteit. Az „etnikai” és „politikai” szférának e jellegzetes, az antik szemlélettől idegen egysége egy sajátos barbár etnopszociológiai struktúrát tükröz.

2. A Rómát megdöntő és örökébe lépő germán népalakulatok (*gentes*) a valóságban éppen nem voltak vérközösségek vagy organikus képződmények, hanem eredendően a vándorlások (III—VI. sz.) során különféle törzs- és néprészekből mesterségesen integrált politikai kötelékek. Az új uralomképződés („Heerkönigtum”) tartóulása azonban általában az eltérő etnikai tradíciók integrációját és a nép „organikus” létrejöttét — eredetközössége — hitének kialakulását eredményezte, ahogy valamennyi jelentős történeti szerephez jutó nép (keleti és nyugati gótok, frankok, alemannok, burgundok, langobárdok stb.) esetében megfigyelhető. Amennyiben a többé-kevésbé egymást fedő politikai és etnikai keretek egy sajátos prefeudális-barbár szociális struktúrát öleltek át (amelyben a többnyire erős monarchikus hatalom és szociális tagoltság ellenére a fegyveres szabad elemnek még jelentős súlya volt), a társadalom számottevő zömének

tehát a nép (**theudo-gens*) eredetére és hagyományközösségére alapuló etnikai tudata lényegileg egybeesett a politikai uralom (*hêrtuom-regnum*) iránti lojalitásával és a szabadok jogközösségéhez (a „népjoghoz”) való tartozás társadalmi öntudatával, jogosult „gentilis” struktúráról és öntudatról beszélni. E tudati kincs domináns „ideologikus” elemei elsődlegesen ugyan nem a nyelv vagy kultúra egészét tükrözték, de tágabb nyelvi és kulturális összefüggések szerint tagolódtak: az egységesült eredethagyomány (amely a „társadalom” absztrakcióját helyettesítő barbár vérségi mítoszba olvasztott bele kezdetleges történeti tudati elemeket és emelte azokat a szakrális szférába), a közös jog (amely egyszer mind „etnikai” kötőerőt jelentett), általában a „szokások” (etikailag normatív hagyomány), a hitvilág (tekintet nélkül arra, hogy elemei eredendően etnikus specifikumok voltak-e) egy jellegzetes „etnocentrikus” szemlélet keretében illeszkedtek össze szerves egésszé. Noha e tudattartalom jellegét, intenzitását, funkcióját illetően egyazon népcsoporton belül is különböző szociális szinteken számos variánssal lehet számolni, ezek kétségtelenül egyazon eszmei modellrendszer variánsai, amely annyiban tekinthető „politikai” tudatformának, amennyiben az etnikai tudatból fakadó elképzelések a csoporthoz tartozók politikai és társadalmi öntudatát, lojalitását több-kevesebb mértékben meghatározták.

3. A „gentilizmus” konzerválását a középkor korai századaiban elősegítette, hogy a római és germán társadalmeelemek elkülönülését hosszabb-rövidebb ideig az új barbár államalakulások is biztosították (jogi perszonalitás, települési, kulturális, vallási, „államjogi” stb. dualizmus). A „gentilis” szemlélet kategóriái magában a még erősen „római” veretű keresztény írásbeliségben is előtérbe jutnak a VI—VIII. században (népszemlélet, jogfelfogás, politikai étosz, történetiszemlélet), sőt befolyást gyakorolnak a keresztény történeti világnépek alakulására is. Az egyház nemcsak gyakorlati tevékenységében állt a barbár uralkodók mellé, hanem a patrisztika teoretikus értelemben is beépítette a barbár világot a spiritalizált „római” koncepcióba (a Világvége-teória módosulása stb.), sőt megjelenik a barbár *gentes* „kiválasztottságának” gondolata is (Isidorus de Sevilla, Beda, Paulus Diaconus). A VII—VIII. században a „gentilis” népfogalom, történetiszemlélet, erényfelfogás jellegzetes motívumai keresztény átfogalmazásban irodalmi szintre emelkednek (*Historia Gothorum*, ún. Fredegar-krónika, a *Lex Salica* hosszabb prólogusa). Kérdés azonban, hogy e jelenségek valami újnak a manifesztációi-e, vagy ellenkezőleg, valami réginek a haladó maradványai.

4. Valójában római „kozmpolitizmus” és germán „gentilizmus” ugyanannak a kései ókori világnak egymást feltételező ellentétes jelenségei, amelyek a középkori fejlődés két-három évszázados átmeneti állapot után túllépett. Miközben a korai középkori átalakulás magába olvasztott némely elemeket, egyidejűleg fokozatosan felbomlasztotta magukat a „gentilis” struktúrákat. E téren a korai „romanizált” barbár királyságok jártak elől, sokféle módon felülről lebontani igyekezve a római és barbár társadalmeelemek dualizmusát, míg alulról a korai feudális viszonyok ásták alá a hagyományos etnoszociális kötelekeket és szervezeteket. A folyamat leggyorsabban a Mediterrán-térségben bontakozott ki, ahol az etnikai összeolvadás és territoriális felaprózódás a szociális differenciálódás gyors előrehaladása mellett már a VI—VII. sz. folyamán lényegileg felbontotta a „gentilis” kötelekeket és ezek tudati tartozékait. De a par excellence politikai szférában egyébként sem érvényesült valami „gentilis elv”, ahogy ez pl. a frank fejlődésben megmutatkozik. A *regnum Francorum*

eleve (Chlodwig óta) nem gentilis képződmény volt; az államszemlélet ignorálta az etnikai kategóriákat, a „nép” (*populus-leudes*) fogalma és a politikai lojalitás (*fidelitas*) koncepciója egyedül az „államjogi” szférába emelt kísérletviszony modellje után igazodott. A VI—VIII. századi forrásokban szereplő *populus Francorum* általában a tág értelemben vett királyi kíséret etnikailag heterogén alattvalói kötelékével azonos, távolról sem esik egybe az etnikai eredete szerint, *ex natione* frank népcsoporttal (*gens*). Maga a *Lex Salica* hosszabb prologusa (VIII. sz. közepe) már valójában nem a „gentilis” frank tudat manifestációjának tekinthető, hanem eszmeileg sokkal szorosabban kapcsolódik a kialakuló Karoling-állammisztikához, amely mintegy epilógus gyanánt magába olvasztotta a régi frank etnikai tudat bizonyos elhalványuló és funkciójában átalakult elemeit.

5. A fogalomtörténet tükrében a VI—VIII. sz. folyamán három tendencia küzd egymással: a régi „gentilis” maradványok, a korai barbár királyságok integráló törekvései és az elemeiben jelentkező területi széttagolódás dezintegráló hatásai. E küzdelemből a harmadik kerül ki győztesen, maga alá temetve mind a „gentilis” struktúra, mind a korai feudális állam- és társadalomszerkezet romjait. Az eredetileg etnikai tartalmú „frank”, *Francus* megjelölés már a VII. században többnyire pusztán politikai („állami”) fogalom, hogy egy másik (társadalmi) metszeten viszont leszűküljön (*Franci*: olykor az összbirodalom előkelőinek, olykor *exercitus Francorum* értelemben a szabad kíséretelennek összefoglaló neve), s ezzel egyidejűleg bontakozzék ki egyre erősödő mértékben a harmadik tendencia — „a népszemlélet territorializációja” (E. Ewig) —, amely a megjelölést egy szűkebb tartomány (*ducatu Franciae*) alattvalóra szűkíti le. Ezzel párhuzamos a *gens* és *natio* fogalmi tartalmának gyökeres átalakulása: a széthulló „gentilis” és korai-feudális állami keretek helyett egy-egy kialakuló hűbéri territorium alattvalóinak összességét kezdik egyazon népnek vagy „nemzetiségnek” tekinteni (pl. *natio Aquitana*). Ez áll a kevésbé differenciált fejlődésű területekre is (*gentes ultra Rhenum*), ahol az eredeti törzsi személyi kötelékek (svábok, bajorok, szászok stb.) a IX—X. sz.-ban lényegileg területiális képlettekké, egy-egy hercegség („Stammeshertzogtum”) alattvalóinak összességévé alakulnak át. Az új keretek közt új hagyományképződés játszódik le, amelynek tényezői magukhoz idomítják a „nép” fogalmát kifejező régi toposzokat. A *genus*, *natio* tehát a tartományi eredet, „illetőség” megjelölésévé, a *lingua* a vidék nyelvjárása, a *mores*, *consuetudines*, *leges* stb. a territorium jogszokásainak és általában szokásvilágának (*coutumes de pays*, *landessitten*) összefoglaló fogalmává alakul, — miközben Európa majdani nagy „nemzetiségeinek” még csak itt-ott tűnnek fel a kontúrjai, anélkül hogy az emberek tudatvilágában, eszorthovatartozásuk vonatkozásában tényezők lennének. Nyugat-Európa történetében van egy hosszú, átmeneti időszak, mintegy a VIII—XIII. sz. közt, amikor a „gentilis” csoporttudattal már nem, a „nemzeti” tudattal még nem lehet számolni; Európa sok száz kis „tartományi nemzetiségre” (*nationalités provinciales*) tagolódik, amelyek egyébként gyakran irrelevánsak a társadalmi és politikai lojalitás személyt személyhez kapcsoló viszonylataival.

*

A struktúrák és fogalmak e mélyreható átrendeződése idején, a IX—X. században válnak tényezővé Európa keleti felén és északi peremén olyan új „barbár” népek, amelyeknek társadalmi és politikai szervezete, etnoszociológiai jellege sokkal inkább az V—VI. századi nyugat-európai viszonyokkal állítható

párhuzamba, mint az egykorú *Europa Occidens* állapotaival. Az írott forrásokban előtűnő *gens Ungarorum* esetében is valami egészen másfajta tartalmat jelöl a *gens*, mint az egykorú „régí” Európában; attribútumai a *populus Christianus* szemszögéből, forrásaiban (évkönyvek, krónikák) hasonlóak, a „barbár” társadalmi, politikai és etnikai jelleg hasonló szerves egységére utalnak, mint annakidején a *populus Romanus* szemszögéből tekintve, a későantik irodalomban a régi barbároknál. Megvolt-e ennek az egységnek a tudata magában a társadalomban?

1. Az etnikai tudat kikristályosító magva (mint láttuk: barbár viszonyok közt a „társadalom” organikus összefüggése fogalmi megragadásának legfőbb eszköze) az eredetközösség hite. A forráskritika és etnológia igazolta, hogy a krónikákban fennmaradt ún. Hunor-Magyar monda szerkezetében és legtöbb motívumában eredeti népmonda, éspedig a steppei népek eredetmondái ama jellegzetes típusához tartozik, amelyben rokon ill. történetileg összefüggő népek mondai perszonifikációjából alakult testvérpár-ősök eleme (ez esetben valószínűleg eredetileg *onogur* és magyar) köré csoportosul a többi, részben elhomályosult történeti emléket fenntartó motívum (*Belar, Dula princeps Alanorum* stb.). Ez utóbbiak arról vallanak, hogy a monda végső kialakulása a magyar (*magyeri*) nevet viselő közösség mítoszaként a VI–IX. sz. közt történhetett, sejthetőleg azzal összefüggésben, hogy a név maga átszállt az egész népalakulatra. A monda szerkezete és motívumrendszere gyökeresen ellentmond az *origo gentis* keresztény-feudális koncepciójának, ahogy az a XI–XIII. században kiformalódik; feljegyzésre is csak akkor kerülhetett, amikor általános európai áramlat hatására az eredetteóriák naív népi elemeket is felhasználtak (XIII. század). Nem áll tehát az az állítás (Deér J.), amely szerint a magyar népnek saját, a dinasztától független eredettudata ne lett volna, sőt e monda és az uralkodó nemzetség eredetmítoszának (Turul-monda) viszonya arra mutat, hogy a népi eredethagyomány nemesak független az utóbbtól, de kialakulása jóval meg is előzte az Árpád-nemzetség hatalomra jutását. Hogy egy immanens közösségtudattal jóval a feltett IX. sz. végi „népszervezés” előtt számolnunk kell, azt igazolja a Volga vidéken maradt baskir népcsoport XIII. századig élő hagyományja. Eszerint a leendő magyarság elődeinek elszakadása idején (valószínűleg századokkal a IX. sz. előtt) nemesak a formálódó etnikum legfőbb objektív ismérve, a nyelv alakult ki, hanem az etnikai közösség legfőbb szubjektív kritériuma, a leszármazás fonálán számontartott csoporttudat is megvolt. Más oldalról a magyarságnál még 950 körül eleven szavárd hagyomány ugyancsak azt igazolja, hogy már az elszakadás idején (750 előtt) kialakult egyfajta immanens közösségtudat, amely túlélte a geográfiai és politikai összefüggés megszakadását. Mindez arra mutat, hogy az eredethagyomány integrációjával már jóval a IX. sz. előtt számolnunk kell. Hogy ez hogyan történhetett, arra nézve steppei nomád népek (pl. a kazah-kirgizek, kara-kirgizek, özbégek) újabb kori etnogenezise kínálhat analógiát. A politikai szervezet egységesülése és tartóssága az állandó etnikai fluktuáció állapotában levő steppei népeknél is a hagyomány előrehaladó integrációját segíti elő, aminek legfőbb mutatója, hogy a társadalom zöme azonos eredetmítoszt fogad el. A gondolati mechanizmus felől tekintve ez nem egyéb, mint a szűkebb (*face-to-face*) csoportok, elsősorban nemzetségek (klanok) organikus összetartozása tudatosításában érvényesülő szimbolikus (hipotetikus) vérközösség modelljének transzponálása a tágabb (szekundér) csoportra, a népre. Maga e modell — e „népszemlélet” — idegen a feudális gondolati mechanizmustól, eredete csakis a megelőző struktúrában keresendő. Kérdés,

vannak-e e modell egykori meglétét támogató egyéb nyomok a magyar régiségben.

2. Ahogy az eredetfelfogásban, éppúgy a „nép” fogalmi mibenlétét illetően is jelentkezik a korai írásbeliségben, ha mégoly alárendelten is, egy olyan szemléleti aspektus, amely gyökeresen különbözik a keresztény és feudális koncepcióktól. Az 1100 táján kikövetkeztethető *genus Hungarorum* fogalmát a territoriális tényezőtől, alattvalói viszonytól, társadalmi-jogi kondíciótól függetlenül a nyelv és eredet, származás (*lingua et natio*) képzetei határozták meg. E fogalom keretei minden metszetben különböznek a kor uralkodó népszemléletének kategóriáitól (*populus, gens*), egy archaikus fogalomképzés maradványai. *Genus* megfelelője az ómagyar nyelvben *fajzat* ill. *nemzet* volt. Ez utóbbi (a *nem* tő valószínűleg iráni eredetű) már az ősmagyarban képződött (*nemz-et*), eredeti jelentése „nemzés” ill. „nemzés eredménye”, s mint ilyen még az ómagyarban is elsődlegesen a rokonsági terminológia része: „szülött, ivadék, sarj” ill. csoportra vonatkoztatva „rokonsági csoport, nemzetség” (*genus, stirps, progenies* stb.) értelemben. Ezzel párhuzamosan és egyidejűleg azonban e szó jelölte tágabban a „nép” (*natio, gens*) fogalmát is, és pedig a *nemzetség* szóval váltokozva (de megkülönböztethető jelentésárnyalati különbséggel a bizonytalanabb, elmosódottabb *nép* szóval szemben). Ezek a legkorábbi nyelvelmékekben megfigyelhető összefüggések esakis egy olyan archaikusabb fogalomalkotással magyarázhatók, amelyben — a feudális struktúrával szemben — „nemzetség” és „nép” valamiképpen belsőleg összefüggtek, a gondolkodás mintegy a nemzetség analógiájára, annak kategóriáiban alkotta meg a tágabb népkötélék fogalmát. Általános etnogenetikai törvényszerűségekből persze tudjuk, hogy a valóságos történeti folyamat fordított: a „mesterséges” (politikai) integráció megelőzi e naív „organikus” szemlélet kialakulását. Kérdés, vannak-e ennek támpontjai a magyar őstörténet e szempontból perdöntő utolsó korszakában (VI—IX. sz.)?

3. Azt az elképzelést, hogy a magyar népet különféle elemek etnikai konglomerátumából csak egy IX. sz. végén bekövetkezett törökös jellegű „népszervezés” hozta volna létre (Deér J.), elsődlegesen Konstantinos Porphyrogenetos 38. fejezetének egyfajta értelmezése, az itt elbeszélteknek együttesen a IX. sz. utolsó évtizedeire való kivetítése támasztotta alá, ami azonban ellentétben állt mind a mohamedán kútfők legkorábbi csoportjában tükröződő állapotokkal (870 k.), mind a régészet és nyelvtörténet ide vonható eredményeivel. A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka mind a horizontális (törzsi, nemzetségi), mind a vertikális (szociális) tagolódáson átütő viszonylagos homogenitást mutat, ami az etnikai hagyományközösség kialakulásának hosszabb és szervezettebb múltjára utal. Az a tény továbbá, hogy a magyarság a Kárpát-medence belsejének népességét viszonylag gyorsan, két-három évszázad folyamán nyelvileg asszimilálta, esakis úgy magyarázható, hogy egy szociálisan tagolt, de egyszersmind nyelvileg és hagyományaiban viszonylag homogén társadalom telepedett meg e térségben. Minthogy Konstantinos értelmezésének kulcsát az újabb kutatás (Czeglédy K.) megtalálta, az ellentmondások feloldódnak. Amennyiben az itt szereplő motívumok (kangar támadás, szavárdok elszakadása) nem újabb fejleményekre vonatkoznak, hanem régi (VI—VIII. sz.?) történeti emlékekre nyúlnak vissza, az egész elbeszélést pedig részben a naív történeti emlékezet sűrítő, mondai jellegének (Deér J.), részben a X. századi dinasztikus célzatú torzításoknak (Györfly Gy.) figyelembe vételével szemléljük, e motívumokban egy hosszabb időszak — a magyarság kazár korszakának — heterogén emlékananyagát fedezhetjük fel, s elesik az egyszeri „népszervezés” feltételezésének

kényszere. A magyarság türk-kazár eredetű kettős fejedelemsége háttérének és jellegének jobb megismerése (Györffy Gy.) pedig egyidejűleg azt a valószínűséget erősíti meg, hogy a *magyeri* nevű egységes népalakulat — ahogy 870 körül az írott forrásokban megjelenik (Dzsajháni) — mind geográfiai, mind politikai tekintetben már a kazár függőség idején (VII—VIII. sz.) viszonylag elkülönült és határozott körvonalú képletet alkotott, maga a kazár kaganátustól való önállósodás nem valami egyszeri mozzanat (830 k.) lehetett, hanem hosszabb folyamat, amelynek csak utolsó állomását ismerjük megbízhatóan. A magyarság kialakulásának „törökös” politikai keretei éppen nem cáfolják, sőt alátámasztják az uralmi szervezet olyan relatív elkülönülésének és önállósodásának feltételezését már a kazár-korszakban, amely politikai feltétele lehetett egy több évszázados etnikai hagyományintegrációnak.

4. Nélkülözi az alapot az a tétel (Deér J.), hogy létezett volna egy sajátos „keleti-nomád népszemlélet”, amely az „alakatlan embertömeget” alattvalói egységgé kovácsoló nomád despotia mágikus bűvöletében nélkülözötte volna az etnikai csoporttudat immanens ismerveit. A cáfolatot éppen azoknak az orkhoni feliratoknak (720 k., 732, 734) az elemzése szolgáltatja, melyek e teóriát voltak hivatva alátámasztani. A feliratok fogalomrendszerében világosan elkülönül a „birodalom” ill. ennek félig-absztrakt fogalma („a kagán hatalma”), *il* és a „nép”, *budun* kategóriája. Ez utóbbi is a bizonytalan „sokaság, tömeg, emberek” és a tág értelmű „a türk birodalom alattvalóinak összessége” jelentés között többféle jelenség, csoport összefoglaló neve: a mitikus türk ősöké és a jelenbeli türköké (ez esetben a tartalom bizonytalan), ezen túl általában minden konkrét névvel jelölt népcsoporté a türk hatalmi szférán kívül és azon belül, tehát a meghódított törzscsoportoké, olykor kifejezetten csak törzseké, végül különféle metszetekben az előkelőséggel szemben a „köznép” is. Szó sincs tehát valami egydimenziós népszemléletről. Ugyanakkor e tág jelentésszférán belül bizonyos következetesség figyelhető meg. A feliratok politikai értelemben sajátos fogalomsűrítéssel kétféle népet különböztetnek meg: olyat, amelynek saját kagánja és uralmi szervezete (*il*) van, másrészt olyat, amely ezeket nélkülözi. A hódítás tartalma a türk fogalomrendszerben a kagán megölésével és az „*il* elvételével” azonos. E gyakori fordulat közelebbi tartalma is világosan kimutatható a szövegekben: a nép uralkodórétegének, kíséretelemének (*buyruq*) kiirtása, helyébe új, türk kormányzó és harcos elem helyezése. Maga az alávetett népcsoport (pl. törzsszövetség) azonban e szemlélet értelmében „nép” (*budun*) maradt a birodalom hatalmi szervezetében is, és pedig a maga hagyományos kötelékeiben, amit máskor a „bégek és nép” (*bäglär budun*) kitétel fejez ki. A türk „népszervezés” mindig egy vékony uralkodórétegen át kapcsolta a kagán hatalmához a népeket, meghagyva — de facto és szemléletileg egyaránt — „organikus” (nemzetségi-törzsi) szervezetüket. Más oldalról, vagyis nem a kagáni hatalom, hanem az individuuum szemszögéből ugyancsak igazolják a Jeniszei—vidéki feliratok, amelyekben a „népem” (*budunim*) kitétel mindig a rokonsággal, harcostársakkal, a béggel együtt, tehát a primér „Mi-csoportok” sorában fordul elő (szociológiailag lehet törzs, törzscsoport stb.) és fogalmilag világosan elválik a magasabb politikai szervezet, birodalom (*ül, il*) és az uralkodó (*qan*) iránti lojalitástól. Más kérdés, hogy maga a törökös szervezetű steppei népcsoport, *budun* feltétlenül etnikai egység-e vagy sem; ez jelentős mértékben a népkeret stabilitásának függvénye. Minden okunk megvan, hogy a magyarság elődeinek türk-kazár függés alá kerülését az orkhoni feliratok „népszervezések” analógiájára képzeljük el. Eredetileg a *kündü* és egy türk-kazár kíséretelem biztosította

a meyer-magyeri törzssel összefüggő népcsoport „elrendezését” a kazár kagán birodalma (*il*) keretei közt; e függőség a nemzeti és törzsi kötelékekben élő társadalom („bégek és nép”) belső kohézióját nem érintette. A törzsnevek, maga a magyar törzrendszer nem mutat kapcsolatot a kazár hatalommal; éppen az a két metlóságnév nem vezethető le a kazár befolyást tükröző köztörökből, amelyek a népalakulat belső jogi és hadi szervezetével ill. a nemzeti szervezettel függnek össze (*gyula, bõ* „nemzetiségfő”). Amikor a IX. sz. elején a magyar kettős fejedelemség függetlenül, nem „alaktalan néptömeg” (Deér J.) kapott merőben új politikai szervezeti keretet, hanem egy hosszabb ideje relatíve önálló életet élő nép vált — az orkhoni kategóriarendszerben kifejezve — „hatalommal és uralkodóval rendelkező néppé” (*illiy qayanly budun*).

5. Mindazok a támpontok, amelyeket a magyarság kialakulásának részleteiben kevésbé ismert, de döntő jelentőségű korszakának (VI—IX. sz.), a korai magyar történet e rejtélyes *black box*ának kronológiai, geográfiai és politikai feltételeire nézve az újabb kutatások nyújtanak (vagy megengednek), együttesen új magyarázati lehetőséget kínálnak az etnikai tradícióközösség kialakulásához. Az etnikai folyamatoknak azonban csak kerete és feltétele, de nem közvetlen faktora a politikai szervezet és az uralmi szféra; hol keresendő tehát az a par excellence társadalmi szféra, amely az éppen e korban igen számottevő csatlakozó idegen elemet etnikailag asszimilálta? A közép-ázsiai nomád népek újabb kori etnogenezise azt mutatja, hogy a nemzetiség (klan) volt az a társadalmi egység, amely a csatlakozó jövevényeket, egyéneket vagy csoportokat a hagyományközösség (egyebek közt a fiktív vérközösség) részesévé fogadva tágabb értelemben is a népkötelékhez asszimilálta. A „nemzetiség” és „nép” fogalmainak szerves összefüggése a magyar régiségben ugyancsak ez irányban mutat. Az e korbéli magyar nemzetiség természetesen már maga sem kezdetleges vérrokonsági csoport volt, hanem a hasonló fokon álló nomád szervezetekhez hasonlóan nagyobb létszámú, keletkezését tekintve „anorganikus” társadalmi egység, amelyben a szimbolikus (hipotetikus) vérközösség képzete a kultikus tradícióközösség tágabb egészébe ágyazva voltaképpen a csoport „korporatív” jellegét volt hivatva kifejezni. Minden más feltevessel szemben legvalószínűbb, hogy e korban a nemzetiség neve az volt, ami az ómagyar nyelvben igazolható és a legarchaikusabb hagyományokat őrző vidékeken fenn is maradt: *nemzet*. E szó alighanem éppen a nemzeti szervezeten alapvető átalakulása miatt szorította ki a régibb ugor-kori neveket (vö. *had, szer*). Ebben az organizmusban kell látnunk — mint más nomád népeknél is — az etnikai integráció legfőbb eszközét; az ilyen típusú csoport éppen nagyfokú flexibilitása és mobilitása miatt (elszegényedett tagok kirekesztése, vagyonos jövevények befogadása) válhat az asszimiláció tényezőjévé is: a jövevény szimbolikus részesévé válik a vérközösségnek (ld. az *atyafiúvá fogadás, vérint való testvériség* háttérét) és a nemzetiség hagyományközösségének, melynek közvetítője a nyelv. Annak arányában, ahogy a nemzetiségeket összefűző politikai kötelék tartós és maga is hagyományképző elem, válik a nemzetiség egy tágabb etnikus tradíció közvetítőjévé. Itt a valószínű magyarázata a régi magyarság *nemzet(ség)* fogalma kialakulásának: a gondolkodás a szűkebb (primér) „Mi”-csoport analógiájára, ennek attribútumai kiterjesztése révén alkotta meg az azonos minőségű kötelékként felfogott tágabb (szekundér) „Mi”-csoport fogalmát. Hogy ez egyszersmind a csoportlojalitás bizonyos mértékű transzponálásával is járt, nem szorul külön igazolásra.

6. A honfoglalás előtti magyarság *hétmagyar* neve és a népkeret *nemzet(ség)* megjelölése a magyarság etnikai kialakulásának kettős pólusát jelzi: a politikai

integrációt, amely a törzsek szilárdabb uralmi szervezetbe fűzése révén a folyamat feltétele volt, másfelől az etnikai hagyományintegrációt, amelynek belső katalizátorai a nemzetségek voltak. A kettő egysége nyilvánul meg abban a valószínű tényben, hogy a nép összetartozásának tudatát a politikailag domináns törzs *magyar*-hagyományának (eredettudatának) általános elfogadása szentesítette. Egy meghatározott, vérségi mítoszban gyökerező „társadalomszemléleti” modell került ezáltal — a politikai faktor révén — „történeti” (s egyúttal történelmen kívüli) kontextusba. E modellnek egyéb szerves kiegészítő elemei is sejthetők, csakúgy, mint hasonló „gentilis” struktúrákban. Mint a Konstantinos Porphyrogenetosnál fenntartott hagyomány és harmadfélszázad múlva Anonymus egybehangzón tanúsítja, a naív történeti tudat (a nép „történeti egzisztenciájának” számontartása) az eredethagyományon kívül az ősök hősi tettei, háborúi (*fortia facta et bella*) köré kristályosodott ki. A hősi énekek (*cantilenak*) és mondák (*fabulak*) nemcsak a nemzetségi és törzsi alsoportok hagyományanyagának részei voltak, hanem az egész nép közös történeti sorsát tudatosították. Az olykor csak nyomaiban, olykor már jelentősen átalakult formában megőrzött epikai anyag még töredékes mivoltában is sejteti, hogy e naív történeti tudat hogyan gyökerezett egyrészt az egész népalakulat élet- és termelőmódját tükröző steppei nomád szimbolikában (fehér ló monda), a pogány hitvilágban (Lél monda), a nép egységének képzetében és az azzal összefüggő politikai étoszban (Botond monda), azaz a „gentilizmus” eszmei minőségét meghatározó összefüggésekben. A fehér ló monda kikövetkeztethető eredeti formája különös plaszticitással mutatja, hogy egy meghatározott társadalmi értékrendszer szimbólumai mennyire részei a szakrális és politikai szférának, s együttesen mennyiben képeznek etnikus kötőerőt. Ezek az összefüggések természetesen a XI—XIII. századi mondaalakulás folyamán már jórészt megbomlottak, jelentésük elhomályosult, idegen elemekkel bővültek és társadalmilag lesüllyedt állapotban a köznép, *rustici* tudatvilágának részévé váltak. A tudati szerkezet maga azonban még többé-kevésbé éppen elemezhető ki az ún. pogányfelkelések (1046, 1060/61) eszmevilágából. E felkelések annyiban tekinthetők a „gentilizmus” utolsó nyílt, noha már eltorzult manifesztációinak, hogy bennük a célok és törekvések megfogalmazásául szolgáló gondolati modell még teljes egészében az ezredforduló előtti struktúrából származik: a pogány hitvilág és barbár jogrendszer „ideologikus” elemeiben összpontosuló és sajátos demonstratív külsőségekkel hangsúlyozott tradícióegységben gyökerező archaikus etnoszociológiai „Mi”-tudat, amely a forrásokból kikövetkeztethetően a *törvény* („etikai szankciót nyert, társadalmilag normatív hagyomány”) tág és differenciálatlan kategóriájában találta meg ennek az összefüggő egységnek fogalmi burkát. Míg a felkelések „ideológiájában” központi szerepet játszó, mintegy politikai jelszó funkciójában jelentkező (a regős ének refrénjével azonos) *régi törvény* fogalma a XI. sz. derekán már egy eltorzult és széthulló gondolatkinés retrográd kifejezője, eredetileg — az ezredforduló előtt — egy integránsabb tudati struktúra lényeges „társadalomszemléleti” eleme volt, amely szerint a magyar (*magyeri*) nevű szimbólikus eredetközösség, *nemzet(ség)* egyazon *törvényű* közösség, azaz önmaga összefüggését a hagyomány és szokásvilág immanens képzeletéi révén számontartó egységes „társadalom” (az individuum szemszögéből a „Mi” kategóriájának legtágabb köre). Ez a „gentilis” szemléletmód és tudati struktúra az ezredforduló utáni átalakulás nyomán előbb összefüggéseit vesztő, elhomályosuló részelemeire bomlik és társadalmilag lessüllyed, majd — a XIII. sz. utolsó harmada után — nyomai is elsüllyednek. Hogy a

vele szemben a XI—XIII. században felépülő merőben ellentétes eszmei minőségű és kategoriarendszerű keresztény-feudális tudatvilág elemeiből (de egyszerűs mind a „gentilis” etnikai tudat társadalmi és eszmei funkciójában gyökeresen transzformált maradványaiból) hogyan épül ki a XIII. század társadalmi és intellektuális átalakulásainak bázisán a középkor sajátos „nemzeti” tudatvilága, — külön vizsgálat tárgya.

*

A kézirat vitája (Jegyzőkönyv. Készítették Barta Gábor és Solymosi László).

Mályusz Elemér Szücs J. munkáját mint kutatói-írói alkotást kiemelkedő teljesítménynek minősítette, mely történettudományunk fejlődésében jelentős előrelépést jelent. Egykor — 1962-ben — neki kellett a „haza és nemzet” fogalmainak korai feudális vonatkozású problémáival foglalkoznia. Mivel a kérdéses időszak az írásbeliség kezdeteivel volt azonos, elégnak tűnt azt vizsgálni, hogy az őstörténeti valóság hogyan tükröződik a feudális kor első irodalmi alkotásaiban. Az etnológiai irodalom azonban, melyre a háttér felvázolásánál lett volna szükség (Schmidt—Koppers és Thurnwald összefoglalásai), időben nem jut el az analógiaként felhasználható gazdasági-társadalmi-kulturális állapotig. Az etnográfusok a hősi énekek kutatására hívták fel a figyelmet; de Marót Károly munkáiból is csak az derült ki, hogy a homéroszi kor nem nyújt kellő alapot az összevetésre. Történettudományunk felkészületlenség bizonyult az írásbeliség előtti kor ideológiai szempontból történő vizsgálatára; s az volt még 1969-ben is, mikor Székely Gy. a Thuróczy-krónikáról írva annak a R. Menéndez-Pidalnak a munkásságát ajánlotta felhasználásra e célból, aki a törökös szervezetű népek hősi énekeitől oly távoleső chanson de geste-ekkel és a Cid-dal (a lovagi költészettel) foglalkozik.

Szücs J. valósággal dzsungelszerű kérdéstömegben vállalt a szó szoros értelmében úttörő szerepet. Az őstörténetkutatás előtt, melyet Pauler hatására (a *Jahrbücher des deutschen Reiches* befolyása alatt) elhagytak a történeti studiumok közül, s azóta a nyelvészek (kezdve Szinyei Józseffel) lettek annak hivatott művelői, ismét szabaddá tette a történészek számára az utat. Szücs megmutatta, hogy a történettudomány alkalmas arra, hogy az etnológiai, szociológiai, nyelvészeti, archeológiai kutatások módszereinek ismeretében, eredményeiket egymással egyeztetve a történeti fejlődés egészéről átfogó képet adjon. A parciális megállapítások a lényegre vonatkoztatva elnyerhetik a jelentőségükhöz illő értékelést, ezzel megszűnik izoláltságuk, ugyanakkor a segítségükkel megrajzolható kép a történeti szintézis művészi fokán bemutatott rekonstrukciót tükröz. Itt persze nem feledkezhetünk meg Hóman Bálint és Molnár Erik korábbi hasonló kísérleteiről. Hóman, bár munkássága az arab kútfők értékelésében alighanem jelentős előrelépést jelentett, talán a szociológiai szemlélet hiánya miatt, vagy mert nem volt ideje önmaga továbbképzésére, nem aratott sikert; amivel adós maradt, azt tanítványa, Deér József pótolta. Deér munkái, mint kísérletek, a maguk idejében jelentősebbek voltak, mint amilyeneknek Szücs bírálata nyomán látszanak, csak az hat bennük elidegenítően, hogy, bár tudta, hogy egész elmélete prekoncepciált, mégis a valóság hű ábrázolásaként írta le.

Molnár Erik a marxizmus történetfelfogását érvényesítve kapcsolta be az őstörténetet a magyar történelem egészébe. Szücs hivatkozásai is mutatják, hogy megállapításai, túl a szemlélet alapkoncepcióján, igen sok vonatkozásban egyenkint is értékesíthetők. Hogy ez nem történhet meg még nagyobb mértékben, azt talán Molnár doktrinárságával, a marxizmushoz való hajlásával, s a felépítéssel kapcsolatos problémái iránti kevés megértésével magyarázhatjuk.

Szücs érdeme, hogy az újabb szociológiai irodalom lényegi eredményeit be tudta olvasztani történetírói egyéniségébe, s a marxista felépítéskutatás elveit, noha azok általánosságban még ki sincsenek dolgozva, eredményesen alkalmazta. További érdeme, hogy megkereste és kidolgozta azt az analógiát, amelyhez hasonlítva mélyebben lehet a magyar őstörténeti jelenségeket értékelni; s nem egyszerűen a szomszédos országok életében kereste ki a hasonló jelenségeket,

hanem kielemezte az egyidejű fejlődésen átmenő egész területet, s azt szembeállítva Európa régibb részével, emez V—VIII. századi és a Magyarországot is magába foglaló északi és keleti résznek VIII—XI. századi ideológiai jelenségei közt mélyreható azonosságot fedez fel. Az ennek bizonyítására szentelt bevezető rész nagyon tanulságos, s mindenképpen megérdemli a közzétételt. Szűcs munkájával a František Graus munkássága révén élénk került történetírás nyomába léptünk, megelőzve az e téren hátrább tartó román kutatókat. A nép, nemzet, haza stb. fogalmai világszerte az érdeklődés középpontjában állnak; mivel azonban korunkban a könyv szerepét egyre inkább az előadás, vagy a konferencia veszi át, német- vagy angolra fordítás helyett talán hasznosabb volna, ha Szűcs lehetőséget kapna valamely nyugati egyetemen előadások formájában ismertetni a kelet-európai történetkutatás egészét tekintve tanulságos eredményeit.

A sok dicséret után néhány kisebb kritikai megjegyzés. A középkori auktorok kiadásaira való hivatkozásoknál Szűcsnél is észlelhető a magyar medievistákra jellemző következetlenség; ennek elkerülésére az lenne a leghelyesebb, ha mindig és mindenütt Gombos Catalogusát vennék alapul, s a mellett csak az annál újabb, jobb kritikai kiadásokra hivatkoznánk, párhuzamosan. Az Eustach-legendával kapcsolatban Szűcsöt újabb egyháztörténeti irodalmunk tévesztette meg; a kérdésről a következő Levéltári Közleményekben szólok részletesen. Mintha a használt szakirodalomból hiányozna Hómannak a Történelmi Szemle 1917—18. évfolyamaiban megjelent, a magyar nép középkori nevével foglalkozó tanulmánya. A Lél-monda értelmezésében nem egyezik véleményünk, bár nem a monda keletkezését illetően, mert ott mindketten Solymossy felfogását követjük. Felmerülhet ugyanis a kétely, ez utóbbi megállapításai nem idejétmúltak-e már. Pauler még Claude Fauriel és Gaston Paris nyomán mondhatta, hogy a mondák az eseményekkel egyidőben keletkeztek, de Joseph Bédier ezt a felfogást megdöntötte, a zarándokhelyek — kegytárgyakhoz kapcsolódó legendaszületés elméletével, hogy azután legújabbban Ernst Curtius a *chanson de geste*-ek keletkezését már a XII. század közepére tegye. Míg egy újabb Solymossy el nem érkezik, számítanunk kell arra, hogy nézeteink, a mondák tárgykörét illetően, sajnos elavultak.

Hasonlóképpen, vagy még inkább revízióra szorulnak nézeteink mindazzal kapcsolatban, amire a Fehér Mátvás által felfedezett XIII. századi inkvizíciós jegyzőkönyvek szövege szolgáltat rengeteg új forrásanyagot. Persze, míg az újonnan felfedezett kódex eredeti szövegét nem kaphatjuk kézhez, Fehér publikációjáról nem lehet végleges véleményt mondani. Egy korrekciót mégis máris javasolhatunk: a mágus szót köznapi értelemben kell használnunk, mint Fehér is teszi, s így Vata fia Jánosban sem egyszerű regőst, hanem varázslót, ráénekléshez, bűvöléshez értő embert kell látnunk. Javasolja a kézirat teljes terjedelemben való megjelentetését.

Győrffy György örömmel üdvözölte Szűcs J. munkáját, amely új kutatási területtel ismereti meg az olvasót. Ilyen esetben mindig fontos a fogalmi készlet tisztázása, a jelen feldolgozásban pedig elengedhetetlen a nagy mobilitással rendelkező etnikai struktúrák: a nemzetség és a törzs fogalmának meghatározása, a „Mi-tudat” értelmezése. Szűcs nagy felkészültséggel, meggyőzően tárta fel a feuti fogalmak lényegét. A fogalmak tisztázása — eltekintve attól, hogy egy eredményekben gazdag feldolgozás megalapozását biztosítja — közvetlen jelentőséggel is bír, amikor tarthatatlanná tesz olyan megállapítást, amely szerint a X. században „magyar” népnév nem létezett. Igen tanulságos az iráni-szkíta előképek felidézése a nomád viszonyokban és a korai germán életforma párhuzama a „második barbársággal”. Ez utóbbi olyan közös elemek kimutatásához vezethet, mint a korai germán ceremónia: a pajzsra emelés, amelyre akkor került sor, ha az örökösödés megszakadt. Szűcs J. nagyon találó, új módszertani elemet alkalmazva „black-box”-nak nevezi a magyarság korai történetének forrásokban szegény periódusát.

Szűcs Jenő átveszi a magyar őstörténet általánosan elfogadott megállapítását, mely szerint a *magyar* (*mogyeri*) népnév eredetileg törzsnév volt és a *megyer* törzs vezető szerepe folytán vált népnévvé. Lotz János mutatott rá nemrég arra, hogy a *mogyeri* és *megyeri* kettőssége az obi-ugor nyelvekben is megvan, tehát igen régen kialakulhatott; az *eri* 'ember' jelentésű utótag

leválasztása után maradó **mondzs* > *mös* ill. *magy* eredetileg minden nemzetség exogám frátriájának neve volt; a **mendzs* > *mändži* ill. *megy* pedig néprész neve volt. Hogy ősi fokon a kettő azonos eredetű, az valószínű; eredetileg 'nép' vagy 'ember' jelentésű *közzszo* lehetett. Ha feltennénk, hogy a *magyer* népnév a *megyer* törzs domináns helyzete révén vált törzsnévvé, abból az is következnék, hogy a nyék vagy kürt törzs domináns helyzete nyomán népünket *nyék* vagy *kürt* néven neveznénk. Ez azonban megmagyarázatlanul hagyná, hogy legközelebbi nyelvkonaink frátriáit és fő népcsoportját a *magyer* ill. *megyer* nevek megfelelő alakjával nevezik. Nem valószínű az sem, hogy az öt török eredetű törzsnév azt bizonyítaná, hogy e törzsek keletkezésénél a domináns népelem a török volt. Elképzelhető ui., hogy a domináns nemzetség neve válik törzsnévvé.

Szücs J. szerint a bizánci forrásokban szereplő *turkoi* nemcsak a magyarság politikai, türk-kazár függését jelenti, hanem azt, hogy Bizánc szemében a magyarság „a” török nép. Ilyen következtetés levonására valószínűleg a hibás fordítás (türk = török) adott alkalmat. Ezzel szemben Bizánc „török népek” fogalmat nem ismer, számára a „türk” egyenlő a „kagán népével”. (Uz, besenyő stb. például sohasem „türk”!) A „turkoi” elnevezés tehát csak a politikai struktúrára vonatkozik.

Szücs J. Deér Józseffel vitázva helyesen állapítja meg, hogy a török népszervezés nem jelent népösszekeverést, hiszen csupán a felső rétegek kieseréléséről volt szó, és így az elrendezés nem érintette az organikus kötelékeket. Valóban ez volt a népszervezés általános modellje, létezett azonban olyan típusa is, amely az organikus kötelékek fellazításával, a nép szétosztásával, eladásával és rabszolgaságra vetésével járt együtt. A magyar őstörténetben tehát ezzel a típussal is kellene számolni, mint ahogy valószínű, hogy a vezető réteg, a középréteg (katonai kíséret) és a köznép mellett a főemberek olyan öröklött rabszolgákkal is rendelkeztek, mint a mongol *bool* réteg.

Györffy Gy. a mondák értelmezésével lényegében egyetértett, csupán néhány apró részletkérdésben javasolt más megoldást. Szerinte a szarvasűzési monda nem eredetmonda, és a benne szereplő szarvas (*cerva*) nem azonos az ősanával, hiszen az obi ugor monda üldözött szarvasát megölik, az ősanya pedig általában antropomorf. A szarvasüldözés nem totemisztikus mítosz, s nem szükséges minden állat-motívum mögött totemizmust sejtetni; ezen a fejlődési fokon a honfoglaló magyarok régen túljutottak. Mályusz Elemér nézetét átvéve Szücs Jenő is úgy véli, hogy a csúnya őshaza (*ubi . . . sunt serpentes diversi generis . . .*) leírása a XI. században került a krónikába, míg a szép őshaza képe XIII. századi szerkesztés eredménye. Hogy a pogány őshazaalképzéshez nem szükségszerűen fűződik a XI. században a csúnya őshaza-kép, azt bizonyítja a lengyel Gallus krónikája, amely 1100 körül szépnek „látta” és ilyennek írta le a szláv őshazát. A XIII. századi őshaza elrettentő ábrázolása oly módon be van ágyazva a mongol-kori földrajzi fogalmak közé, hogy attól nehezen választható el. Erre mutat, hogy a XIII. századi világtérképek (pl. Ebstorf-térkép) Szkítia körül elrettentő vadállatokat és jeleneteket ábrázoltak.

A Lél és a Botond monda új elemzése azt bizonyítja, hogy sokkal több realitás van bennük, mint eddig gondoltuk. A Lél monda társadalmi funkciót teljesített, amikor könnyítette a magyarságot érő súlyos veszteség elviselését, azáltal, hogy Lélnek tulajdonította Konrád halálát, és a néphitre hivatkozott, amely szerint az elesett németek a túlvilágon a magyarok szolgálói lettek. A Botond monda meglepően jó információról tanúskodik a 958-i kalandozás körülményeit illetően; a bizánci aranykapu bevágása pl. a bolgárok hadüzenete volt, amikor elmaradt az adófizetés.

Györffy György végül Mályusz Elemér megjegyzésére kijelentette, hogy Fehér Mátyás Jenő magyarországi domonkos inquisitiókat tartalmazó „kassai kódexe” bizonyíthatóan modern hamisítvány.

Györffy Szücs Jenő munkáját a magyar középkor kutatás igen jelentős alkotásának tartja, amely nem csupán eredményeiben, hanem módszerében is iránymutató.

Bartha Antal hozzászólásában a megnyerőnek és meggyőzőnek mondott dolgozat elméleti-módszertani vázához kívánt észrevételeket fűzni. Bevezetődül a „barbár társadalom” fogalmára

tért ki: a szerző a koraközépkori európai történelem összefüggéseiben vizsgálja a korai és késői barbár társadalmak hasonló és eltérő vonásait. Barbár társadalmon a korai feudalizmus kialakulását megelőző fejlettségi szintet ért Szűcs J., melynek jellemzőiként a nemzetségi-törzsi szervezet, de törzsek agglomerátumát is átfogó struktúra áll előttünk. A fiktív közös származás mítoszát megtestesítő nemzetség a társadalmilag és vagyoniilag stratigrafált társadalom alapvető modellje maradt.

A barbár struktúra fogalmát A. Ja. Gurjevics (Norvégia parasztságával foglalkozó művében) alkalmazza a fejlődés egy olyan szakaszára, mely már nem felel meg a vérségi-nemzetségi-törzsi társadalom ismérveinek, bár a nemzetségi kapcsolatok jelentős funkciót töltenek be a territoriális politikai rendszerek kezdetei ellenére is. Gurjevics szerint nincs klasszikus és fejletlen feudális forma, ami már nem nemzetségi-törzsi, az nem kötelezően „korafeudális”. A „barbár formáció” önálló társadalmi állapot, mely elvileg nem alakul át semmivé, s főleg nem feltétlenül feudalizmussá. (Ilyenek még az ókori archaikus, a „keleti típusú” stb. társadalmak), jellemzője pedig a mozdulatlanság. Fejlettebb rendszerrel való érintkezésnél viszont ez a struktúra könnyen széthullik, a helyzettől függően rabszolgatartó, gyarmati vagy korafeudális társadalommá alakul.

A Szűcs és Gurjevics gondolatmenete közötti egyezések szembeötlők. Míg azonban az előbbi Európa idősebb és fiatalabb régiói meghatározott, aszinkron koraközépkori társadalmi és politikai szituációjaként értelmezi a barbárságot, addig a másik a fogalom jelentősen kibővített értelmezését javasolja. Gurjevics helyesen hangsúlyozza a „barbár” struktúra konzervativizmusát, de ha csak külső hatás váltja ki annak transzformációját, akkor végül valahol valami „történelmen kívüli erő” beavatkozását kellene az első osztálytársadalom megszűlésénél feltételeznünk. Szűcs J.-nek a barbárságról nyújtott magyarázatát szerencsésnek mondhatjuk, mert kronológiailag, történetileg körülhatárolt szituációt, a fejlődést szülő belső és külső tényezők összefüggését s azok széles európai valóságát mutatja fel. Mértéktartó általánosítása a barbárság fogalmának közös motívumai bemutatása mellett egyes sajátos típusok jellemzése terén is mérvadó lehet.

A dolgozat főgondolatával kapcsolatban: a gentilis tudatforma kutatásában már alkalmazott módszerre hívja fel a marxista történészek figyelmét. A módszer hatékonyságát a szerző nagyszerűen bizonyította, az elnevezés persze még módosulhat.

A szerzőnek a hagyományközösségi tudatforma lényegére vonatkozó következtetése meggyőzőek, a csoporttudat egyidejű zárttságát, elhatárolódását más csoporttudatoktól, és nyíltságot — befogadás és kizsárfítás — egyaránt okadatulja.

Ez az egyetértés, lehet, esalódást okoz Szűcs Jenőnek, mert így más lehetőségek feltárásában nem nyújt segítséget.

Az eszmetörténeti fejtegetések szükséges arányban kapcsolódnak a bázis-jelenségek bemutatásához, sőt a tudati és az objektív tényezők összefüggő szemlélete és magyarázata példamutató, mégis ezen a ponton magyarázatától eltérő lehetőségekre kell felhívni a figyelmet. Az elméleti-módszertani elvek összegzése igen fontos lenne, már csak azért is, mert azok kelléktárát e dolgozatban megtalálhatjuk, csak egybe nem kapcsolódnak. A módszertani összegzés még abban az esetben is célravezető volna, ha a szerző figyelmeztetne ilyen igényű megfogalmazásának kísérleti jellegére. Az említett lehetőségeket pedig három pontban foglalhatjuk össze:

1. A dolgozat fontos megállapítása az, hogy a nemzetségi vérrokonság tudati modellje még akkor is aktív tényező maradt, amikor az etnikai agglomeráció változókonny képződménnyé vált. A hagyományközösség tudati modellje transzponálódott a politikai keretekhez tartozók lehető legszélesebb körére. Ez azért volt lehetséges, mert a legszélesebben értelmezett eredetközösség alapegységei a nemzetségek maradtak, s így valóban lehetséges volt azok mintájára felfogott igen tágan értelmezett közösségtudat. A kezdetleges társadalmi tudat aktív szerepét, valamint a tudati szféra és a bázis fejlődésének fáziseltolódását világítja meg a szerző. A megfigyelt kettőséget még azzal lehet kiegészíteni, hogy megbízható adatok bizonyítják a terület szervezési formák kialakulásának kezdetét a kérdéses időszakban, e lényeges változások tudat

tükröződését kimutatni azonban nem tudjuk. A tükröződés és a valóság közötti viszony eme ellentmondásának elemzése szükségesnek látszik.

2. Gondot okozott Szücs Jenőnek, hogy a korai etnikai tudat objektív tényezőit roppant nehéz felfedni. A nyelvi egység a gentilizmus korában aligha lehetett tudatos; de a nyelv az elképzelt múlt, a jelenbe vetített hagyományok közvetítésének nélkülözhetetlen eszköze és anyaga. A nyelv és a hagyomány összefüggésének kérdése bűvópatakként jelentkezik a szövegben, figyelmeztetve, hogy minden normatív eszmei tartalom csak szavakban ölthet formát, beszélt, megértett nyelv nélkül nem létezhet eredethagyomány. Szívesen látnánk viszont e kérdés módszertani összegezését.

3. Szücs J. munkájában a politikai szervezet és az immanens társadalmi faktorok szerepe, jelentősége és kapcsolata az etnikai integrációban nagy figyelemben részesül. A tudati, társadalmi és politikai szféra változókéony összefüggésének problémáiról van itt szó: az etnikai kötelékek (tudati tényezők) szociális kötelékek rendszerében jelentkeztek.

A politikai kötelékek valószínűleg mesterséges képződmények, egy adott terület különböző népességének lehető legszűlesebb agglomerációját igyekeznek átfogni. Az integrálódásban azonban a politikai elem nem egyértelműen hatékonny tényező, s igaza van a szerzőnek, mikor a nemzeti modell transzponálását hangsúlyozza. Ezzel a lépéssel megtörtént a „nép”, a keretbe fogott közösségek egységkénti felfogása. Az is meggyőző, hogy az ez esetben már politikai determinánsnak tekinthető politikai keret történelmi és szociológiai értelemben különböző variánsokat mutat fel, melyek tipologizálhatók, s így mélyebb elméleti konklúziók lehetőségei tárulnak fel. A kazár politikai szféra pl. következetesebb hatékonyaságra tört, mint a partikularitásra hajló keleti szlávok, mégis ez utóbbi töltötte be Kelet-Európában a vezető szerepet.

Igaza van a szerzőnek abban, hogy a kelet-európai gentilizmus kontinuatívabb tulajdonságainak elemzése további munkát igényelne. Ez a gondolat úgy folytatódik, hogy Kelet-Európában a barbár társadalmak etnikai jellegüket megőrizve alakultak át feudális nemzetekké; szemben a nyugat-európai párhuzamokkal. A szerzővel egybehangzóan fel lehet tenni, hogy a kelet-európaiak számára ennek lehetőségét a keresztény univerzalizmus soksejtűsége tereintette meg.

Befejezésül: Szücs J. kézírata fontos kérdésekre ad választ, s új igényeket is támaszt. Különösen a barbárság sajátos vonásainak vizsgálata látszik fontosnak. Gurjevics álláspontjától eltérően a fejlődési lehetőségek bemutatása a kutatás újabb lehetőségeit tárja fel.

Hofer Tamás rövid felszólalásában arra utalt, hogy a csoportlojalitás és a politikai hűség fogalmakat nagyon óvatosan kell kezelni, és vigyázni kell, nehogy mai tudattartalmak társuljanak hozzájuk. Az sem hanyagolható el, hogy a lojalitásnak sokféle formája létezik, és ezek egymás mellett is élhetnek. Az etnikai csoport állandó változása ellenére a csoport kontinuitása is megfigyelhető. Ezt a kontinuitást az etnikai tudat — mint a társadalmi besorolás és azonosítás eszköze — biztosítja. Az etnikai tudat értelmezéséhez kiegészítést jelenthet a megtelepedett, félnomad népek jelenleg folyó antropológiai felmérése. Szücs Jenő kutatásaiból látszik, hogy a magyarságnál nagy szerepet játszott a csoporttudatban az eredetszármazás. Györffy György említette az „erőszakos” népszervezést. Meg kell azonban említeni, hogy erőszak nélkül is van mód az eredetszármazás tágítására vagy szűkítésére. Az eredethagyományt az erőszak is megváltoztathatja, de manipulációval a csoport maga is átértékelheti. Ez utóbbi jórészt a mítoszteremtő rétegtől függ.

Dienes István felszólalásában Szücs J. munkájának jelentőségét abban látta, hogy egészen új területen — az eszmetörténet síkján — új adatok kibányászásával vagy sokszorosán ismert források új szempontú értékelésével végeredményben a kora-középkori és honfoglalás kori magyarság megítélésében valahogy egészen másként mint eddig, nem a hagyományos módon, de mindig ugyanoda jut, ahová az anyagát biztosan ismerő történész, nyelvész, etnográfus, régész adatai elvezetik. A mű pozitívumának azt tartotta, hogy a szerző a korai magyarság történetét még szervezettebb összefüggésben tárgyalja az európai történettel mint eddig bárki más. A IV—V. századi barbár-germán népek és Európa IX—X. századi „új barbárai” között, illetve a korábbi

és későbbi történeti helyzet között meggyőző párhuzamot von és ezzel megvilágítja az „új barbárok” — köztük a magyarságnak — az európai történelmet alakító szerepét. A gentilizmusnak a germán fejlődésből elvont modelljét alkalmazza a korai magyarságra, nagyszabású elemző munkával rámutatva, hogy a magyarság a csodaszarvas monda tanúsága szerint a honfoglalás előtt már századokkal egyazon eredethagyomány részese, a vérségi modellt követő népfogalom alakulásának törvénye szerint hipotetikus vérközösség, közös „nemzés” eredménye: nemzet, azaz egy nyelvű, egy „törvényű” közösség volt, ami a keresztény feudális államok közé való beilleszkedésig nem kis szerepet játszott fennmaradásában. A szerző eredményeit a marxista módszer következetes alkalmazásával, a szellemtörténeti kutatásokkal vitázva, minden nacionalista elfogultság nélkül, sőt a nemzeti elfogultság ellenében éri el. Munkájának eredményei, általános filozófiai tartalma és módszere Szűcs Jenő hatalmas, gondolatokban gazdag, gondosan adatolt művét a magyar történetírás legmagasabb színvonalára emeli.

Dienes I. a továbbiakban a régészetnek Szűcs J. munkájában érintett kérdéseire szól hozzá. A szerző a honfoglalás kori tárgyi hagyaték egységességét helyesen a hosszabb időn át való etnikai összeforrás illetve az ennek feltételét képező politikai keret meglétének bizonyosságaként fogja fel. Az egységes néppévalásról azonban a tárgyi anyag rokonságánál többet vall a szokásanyag azonossága, amely az egykoriak tudatvilágába nyújt betekintést, és egységes képzetek meglétéről tanúskodik. A Kárpát-medence területén például a jellegzetes szemfedő alkalmazása a temetésnél és a hozzá kapcsolódó képzetek szemléletében bizonyítják a „bégek (bőség) és a nép” egységét, mint a lovastemetkezések, amelyeknek többféle változata ismeretes. Természetesen a tárgyi anyag látszólagos eltérései: a különféle állatalakok feltűnése, azok eltérő megmintázása, a növényi mintakincs kifogyhatatlan változatossága is egyazon rendszerbe illeszkedik, valóban a „szokások és erkölcsök közösségéről” vall, ha az ilyen ábrázolások kulcsát a hiedelemvilágban keressük. Ekkor ugyanis kiderül, hogy az eltérő motívumok, a megfogalmazás más módja sokkal inkább összeköti, mint elválasztja a közösségeket; egy-egy különös mintaelem, vagy annak sajátos megmintázása egy-egy központi műhely vagy az ott dolgozó mesterek alkotó képzetében fogant meg, de azonos gondolati tartalom, az egész közösségtől jól ismert hiedelemanyag lappang mögötte. A népi egység megítélésénél nem elég figyelembe venni azt a kétségtelen tény, hogy a rangos réteg viseleti tárgyai, ékszerei a köznépnél egyszerűbb kivitelben, szerényebb változatban jelen vannak. A honfoglalók művészetét reprezentáló leletanyag egymástól látszólag teljesen idegen tárgyait igen lényeges összefüggés kapcsolja egybe. A honfoglalók rangos asszonyainak pompás ötvösművű állatalakos korongjai ugyanazt a szerepet töltötték be viselőjük számára, mint a közrendű asszonyok nyakláncra fűzött vagy övére akasztott dísztelen, átfúrt, egyszerű állatesont darabkák, és pedig azt, hogy — miként az ongonkultuszban szokásos — talizmánként magukban hordva a gyógyító-segítő állapot szellemét, óvják viselőjüket a bajok, betegségek ellen. Vagyis: egy köznépi temetőben lelt, ragadozó madártól származó szárnycsont darabka a hiedelmek szerint végeredményben egyenértékű a rakamazi előkelő asszony csodaszép ezüstkorongjával, melyet a roppant erejű égi madár, a sas ékesít.

A kutatónak régóta problémát jelent, hogy miért nem használta fel a honfoglaló magyarok művészete az eredetmonda ábrázolását az etnikai tradíció tudatosítására, illetve miért nem maradt nyoma a kisebb közösségek eredethagyományainak. A művészeti értékű tárgyakon ugyanis állatábrázolásokat — a nőkkel ellentétben — férfiak csak elvéve viseltek, amint arra László Gyula felfigyelt, noha rangjelző tárgyaikon joggal várhatnók, hogy legendás származáshagyományuk jelképeiként ilyeneket hordozzanak. László Gyula a leveles-indás díszítményekkel érkező, Árpád vezette magyarok és az állatábrázolásokat kedvelő itt talált avarok — sejtése szerint előmagyarok — összehaladásának vetületeként értelmezi a férfiak és nők eltérő mintakincsét. Dienes I. a mintakincs kettősségét másképpen magyarázza. Szerinte a nőknél fellelhető állatábrázolások korábbi vallásos hiedelmek, pontosabban: kiveszőfélben levő babonás képzetek nyomait őrzik. A férfiak felszerelési és rangjelző tárgyain a növényi mintakincs szinte kizárólagos kedvelése viszont más értelmezést kíván. Nehéz ugyanis azt feltételezni, hogy a férfiak leveles-

indás díszítményeinek nem lenne semmiféle jelentése, amikor a nők mintakincsének motívumai a hitelemekkel jól értelmezhetők. Az ilyen feltételezésnek ellene mond az is, hogy a honfoglalók az etnikai hovatartozás külsőlegjes jegyeire maguk is sokat adhattak, amint azt a férfiaknál jellegzetes övek, szablyák vagy épp a magyar etnikumnál legelterjedtebb, szinte kialakulásukban megfogható tarsolylemezek sora jelzi és az a tény mutatja, hogy a magyarság nem használta fel viseletén, felszerelésén a kalandozások során szerzett ötvösműveket. Az előbbi feltételezésnél sokkal inkább valószínű, hogy a kezdetleges államszervezettel bíró, erősen rétegzett társadalomban ez a növényi mintakincs hordozta annak az ideológiának a jelképét, amelyet a vezetőréteg az egész népben tudatosítani kívánt saját kiváltságos helyzete indoklásaképpen. Úgy tűnik, hogy ezekben a szövevényes indás-leveles mintákban sokszor határozottan, máskor áttételesebben, elvontabban a regebéli életfa képe van jelen, emlékrögökből sejtethetően, a kiválasztottság, a hatalom csodás-varázsos szimbólumaként. Mindez annyit jelentene, hogy a honfoglalás korában egy határozott rétegtudattal is kell számolni, amely nem a nemzetségi-törzsi hovatartozást hangsúlyozta, nem a különféle eredetmondákat, hanem más, az életfa köré szövődő mondákkal vezetők uralmát támogatta, a társadalmi rétegződést szentesítette, és egy korai politikai integráció következménye. A pogány törzsi-nemzetségi arisztokráciának rétegtudata természetesen elmosódott a keresztény népek közösségébe való beilleszkedéskor, a tetejellen fa és a vele kapcsolatos képzetek mesei elemekké váltak és nem kaphattak helyet az írásbeliségben, mert egy olyan rétegnek történeti-társadalmi jogát igazolták, amely a pogány korszakban játszott szerepet. Az elmondottakat erősíti meg Szűcs J., amikor Voigt Vilmos kutatásai alapján azt hangsúlyozza, hogy e korban a táltoshitnél már magasabbrendű vallásos meggyőződésnek kellett kialakulnia. Ez a meggyőződés — amint arra a szaltovói műveltség népeinél és a dunai-bolgároknál a külföldi kutatás rámutatott, a magyarok esetében pedig Szűcs J. ennek újabb bizonyosságait is felsorakoztatja — a vezérek kultuszát és a piramis csúcsán álló, az egész nép érdekében cselekvő nagyfejedelem tiszteletét hirdette, és azt sugallta, hogy ők az égi erők kegyéből emelkedtek méltóságukba.

Dienes I. különösen meggyőzőnek tartotta a Turul monda új értelmezését, s abban az Árpád-nem politikai „kiválasztottsága” sugallatának felismerését, mivel maga is arra az eredményre jutott sajtó alatt levő könyvében, hogy a honfoglalók körében valódi totemizmussal nem lehet számolni. Az ongon-kultusz csontcskáik erre tárgyi bizonyítékul is szolgálnak, hiszen a vallástörténeti kutatás szerint a nemzetség egészét oltalmazó egyetlen állatös helyett a különféle bajoktól védő szellemcsreg hite csakis a totemállattól való leszármazás mélyebb meggyőződésének elhalványulása után alakulhatott ki, a honfoglalók mintakincsének kettőssége pedig már e szellemkultusz sorvadásáról tesz bizonyosságot.

Dienes I. félreértésnek érezte azt a megállapítást, hogy a régészet jelenlegi tudása szerint a honfoglalók társadalmi alapegysége a nagycsaládi kötelék volt. Ezzel szemben a régészet ma már azt sem állítja, hogy a nemzetség nagycsaládokra tagolódott. A temetőik illetve temetőképek és azok egy nemzetségi szállásterületen való összefüggése azt tanúsítja — végeredményben Szűcs Jenő megállapításaival összhangban —, hogy a tágabb nemzetségi kötelék a nemzetség vezetőinek kíséretjeire, azok atyafivá fogadott fegyverbarátaira, szerényebb helyzetű katonai kíséretére és nagyobb lélekszámú köznépi közösségekre tagolódott, s negyedik csoportként, a legalantasabb sorban a rangosak házatáján élő „nemzettelen” szolgák kapcsolódtak hozzá. A nagycsaládi kötelék csupán a középréteg és a többé-kevésbé rangos katonai kíséret jellemzője, míg a köznépi közösségek temetőiben a nagycsaládi összetartozás csoportjai általában nem ismerhetők fel.

Szűcs J. jogosan szögezi le, hogy a gentilizmus hagyományait a magyarság fokozatosan lerázza, s a XIII. században új ideologikus nemzeti öntudat alakul ki, amely már független a korábbi képzetektől. Vajon az új ideologikus nemzeti öntudat XI. századi jelentkezésének, kezdetleges megnyilatkozásának vagy csak a nyugati krónikás leleményének tekinthető a bécsi szablya eredetének feljegyzése Hersfeldi Lambertnál, aki szerint az Árpádok kincstárából átkerült szablya „Attila kardja” volt?

Dienes István befejezésül kifejezte reményét, hogy a további kutatásokat ösztönző, nagyon gazdag tematikájú munka mielőbb napvilágot lát.

Szűcs Jenő válaszában megköszönte a hozzászólóknak külön-külön és összességükben is a megszívlelendő szempontokat és kritikai észrevételeket. Megnyugtatóan szolgál, hogy a korszak és kérdéskör szakemberei a jelek szerint munkájának módszerét, kialakított felfogását és főbb eredményeit meggyőzőnek tartják. Különösen megköszöni Mályusz Elemérnek, hogy kísérletét — talán túl kedvező módon is — historiográfiai összefüggésébe állította. Deér J. ezirányú munkásságának megítélésében nincs szó lényegi véleményeltérésről; talán a munka polemikus hangja okozza a szóvátett látszatot. A tervezett monográfia historiográfiai bevezetése kiemeli Deér úttörő érdemeit, már ami tágabban, a középkori nemzeti tudat kritikai vizsgálatát illeti. Több kritikai megjegyzéssel egyetért (idézési mód a Gombos Catalogusában szereplő szövegeknél, az Eustach-legenda ide vonása stb.), viszont megjegyzi, hogy Hóman említett tanulmányát a megfelelő helyen idézte, Fehér Mátyás előzetes publikációival kapcsolatban pedig fenntartásai vannak. Györffy György fejtegetései a magyar népnév eredeti jelentésével ill. funkciójával kapcsolatban kétségtelenül egyfajta magyarázati lehetőségre mutattak rá, amely nem hagyható figyelmen kívül, de megjegyzi, hogy ebben sem rejlik több kényszerítő erő, mint általa vallott (egyébként nem új) feltevésben. Végső fokon, a téma szemszögéből e kérdés nem perdöntő jelentőségű. Ez áll arra nézve is, hogy eredetileg totemisztikus motívum-e a mondai szarvasűnő, vagy sem, mert a kialakult eredetmondában már semmiképpen nem az, hiszen — Györffyvel egyetértésben — kéziratában több helyen hangsúlyozta, hogy a tárgyalt korszakban totemisztikus hittel már nem lehet számolni. Amikor azt írta, hogy Bizánc szemében a IX—X. században a magyarság volt „a” türk nép, nem etnikai kategóriára, hanem kifejezetten a politikai struktúrára utalt; itt tehát félreértésről van szó. Ezzel szemben megfontolandónak tartja az őshaza-képre vonatkozó észrevételeket. Nem hogy nem „okoz csalódást”, de kifejezetten megnyugtatta, hogy Bartha Antal egyetért, mind a „barbár” fogalomnak társadalomtörténeti kategóriaként való használatával (s lényeges, hogy ennek tartalmát illetően is egyetértünk), mind az eszmetörténeti következtetésekkel. Elismeri, hogy módszertani általánosításokra szükség van; a hozzászóló jól rámutatott a fontosabb vonatkozásokra. Ezek egyébként a megfelelő helyeken — főként a germán fejlődés bemutatásánál — kifejtésre is kerültek, s a magyar történeti részben azért nem jönnek elő újra, mert óhatatlanul ismétléseket jelentenének. A leírtaknál tágabb összefüggések kimondására nem érzi magát hivatottnak. A további részletmegjegyzéseknek várakozással néz elébe. Hofer Tamásnak válaszolva megjegyzte, hogy az etnikai csoportlojalitás és a politikai lojalitás nagyon is különböző minőségét kéziratában tárgyyszerűen is elemezte. A mítoszteremtő réteg szerepére vonatkozó megjegyzésekkel minden további nélkül egyetért. Nagyon hálás Dienes István kiegészítő fejtegetéseiért, amelyek a régészet oldaláról új kutatási eredményekkel — e vonatkozásban sokkal árnyaltabban, mint a kézirat tette — támasztják alá felfogását. Az „Attila kardja” motívum nem feltétlenül magyar hagyományból magyarázandó, hiszen a hunok és magyarok azonosítása Nyugaton már a X—XI. században elterjedt.

Várkonyi Ágnes összefoglalásképpen megállapította, hogy a Molnár Erik által kezdeményezett, nagy szenvedélyeket felkavaró nemzet-vitában Szűcs Jenő sokatígérő munkája az ideológiatörténet területén nagy lépést jelent előre. A mű különösen jelentős módszertanilag, éppen ezért a további kutatásokat segítő, ha a szerző további módszertani eredményekre jutna. A mű ékes bizonyítéka annak, hogy a rokontudományok, sőt a társadalomtudományok egészének felhasználása, a komplex módszer alkalmazása minőségi ugrást eredményezhet egy-egy témakör kutatásában.